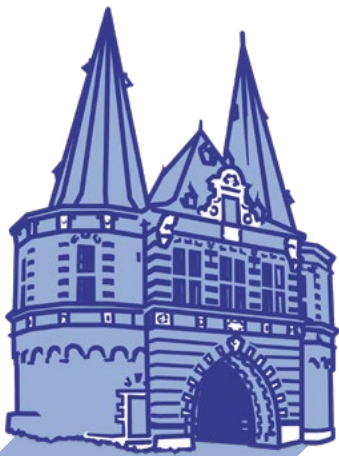

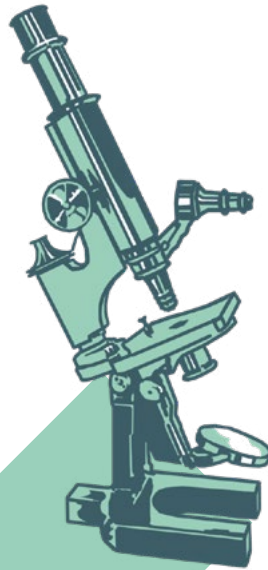
GS

HISTORISCHE CONTEXTEN BOVENBOUW VWO

COMPACT

STEDEN EN BURGERS IN
DE LAGE LANDEN 1050-1700

VERLICHTING 1650-1900

CHINA 1842-2001

DUITSLAND IN EUROPA 1918-1991

METHODEBESCHRIJVING

GS COMPACT, HISTORISCHE CONTEXTEN VWO (VANAF 2022)

Na het succes van de havo-edities van *GS Compact*, verschijnt in **mei 2019** ook een vwo-editie voor de historische contexten. Daarvan heeft u nu het proefkatern in handen!

In 2022 doen vwo-leerlingen eindexamen in vier nieuwe historische contexten:

HC 1: Steden en burgers in de Lage Landen 1050-1700

HC 2: Verlichting 1650-1900

HC 3: China 1842-2001

HC 4: Duitsland in Europa 1918–1991

Net als de andere edities van *GS Compact* blinkt ook deze uitgave uit in haar **heldere, beknopte structuur** en duidelijke taalgebruik. De opbouw per historische context is als volgt:

- De vier deelcontexten worden met een **korte samenvatting** ingeleid.
- De tekst wordt op iedere pagina begeleid door:
 - een **afbeelding**
 - **verwerkingsvragen** om leerlingen de kern uit de tekst te laten halen
 - **verbindingsvragen** om leerlingen op verbanden te wijzen
- Aan het einde van iedere historische context zijn er meerdere pagina's met **toepassings- en inzichtsvragen** over tekstuele en visuele **bronnen**.

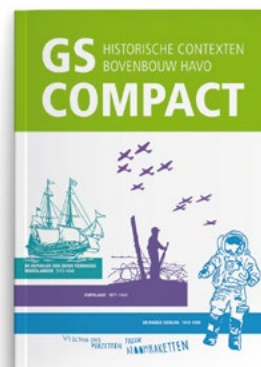
Bovendien vind je achterin het boek een hoofdstuk **examentraining**, zodat leerlingen extra kunnen oefenen met de verschillende eindexamenvraagtypen.

Bestel dit boek samen met *GS Compact, Kenmerkende aspecten* (978.94.6062.125.3), zodat uw leerlingen optimaal voorbereid het eindexamen in gaan!

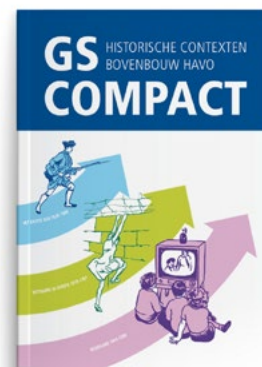
GS COMPACT,
KENMERKENDE ASPECTEN
HAVO/VWO

ISBN 978.94.6062.125.3
€ 32,50

GS COMPACT,
HISTORISCHE CONTEXTEN
(< 2021)
HAVO

ISBN 978.94.6062.131.4
€ 27,50

GS COMPACT,
HISTORISCHE CONTEXTEN
(> 2021)
HAVO

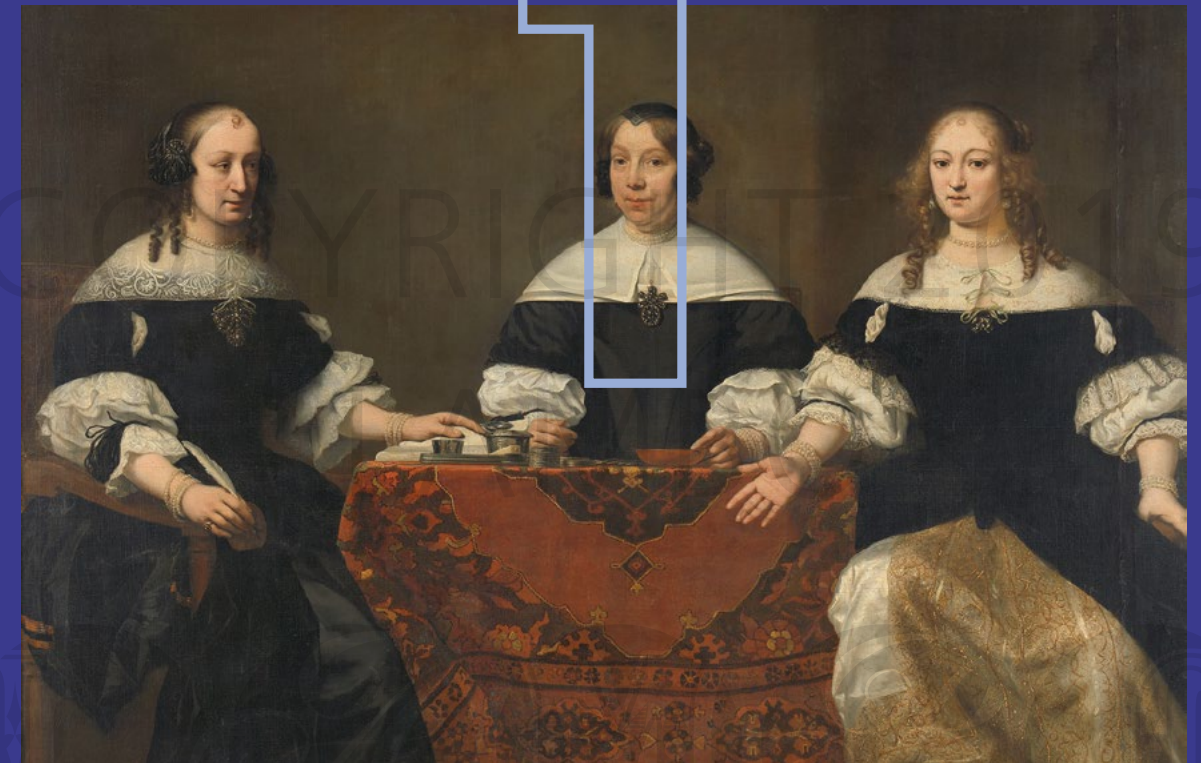
ISBN 978.94.6062.139.0
€ 27,50

GS COMPACT,
HISTORISCHE CONTEXTEN
(> 2022)
VWO

ISBN 978.94.6062.141.3
€ 33,50

Voor meer informatie over de verschijningsdatum en de andere GS Compact-uitgaven, zie: www.lambo.nl/gs-compact.

Afb. 1.1 Ferdinand Bol, *Drie regentessen van het Leprozenhuis te Amsterdam* (1668). Deze echtgenotes van rijke burgers waren zelf ook regent, net als hun mannen. Vrouwen konden geen posities in het openbaar bestuur bekleden, maar wel in het bestuur van ziekenhuizen, weeshuizen of gevangenissen.

STEDEN EN BURGERS IN DE LAGE LANDEN 1050-1700

Vanaf de elfde eeuw veranderde het Europese landschap langzaam: door bevolkingsgroei op het platteland trokken steeds meer mensen naar de steden en ontstonden er nieuwe verstedelijkte gebieden. Stedelingen bleven, dankzij sterke onderlinge samenwerking, uit de greep van de landsheer. Steden eisten stadsrechten op. Via jaarmarkten, wegen en scheepvaart stond Europa in contact met Azië en Afrika. Kooplieden werden rijk en gingen zich daarnaar gedragen. Ze verenigden zich in gildes. Andere beroepsgroepen namen het gildesysteem over. De lagere burgerbevolking bleef economisch en maatschappelijk achter, maar de Guldensporenslag van 1302 in Vlaanderen veranderde dat.

Vlaamse steden bloeiden. In het huidige Nederland was de Hanzehandel succesvol. De burgerij nam veel maatschappelijke taken over van adel en geestelijkheid. Maar vanaf de vijftiende eeuw botste deze zelfstandigheid met de groeiende centralisatie vanuit de Bourgondische hertogdommen. Dit, en de opkomst van het protestantisme, leidde tot een opstand. Door de blokkade van de Antwerpse haven in 1585 kon Amsterdam de positie van belangrijkste havenstad overnemen en begon een gouden eeuw voor de Nederlanden. In 1602 – na oprichting van de Republiek – werd de VOC gesticht, waarmee de wereldwijde handel verder werd uitgebreid en de rijkdom van de Nederlanden groeide.

In heel Europa woedden inmiddels oorlogen. De Nederlanden concentreerden zich sterk op handel om de oorlogsschatkist te vullen, zeker nu Engeland en Frankrijk verzwakt waren door de oorlogen en daardoor minder goed konden concurreren. Steden als Amsterdam en Utrecht groei-

den explosief, en kooplieden en regenten werden schatrijk. In 1648 waren de oorlogen voorbij. Engeland en Frankrijk konden weer concurreren. In 1672 zorgden misoogsten, nieuwe agressie vanuit buurlanden en intern gesteggel over het bestuur van de Republiek voor een rampjaar. De Gouden Eeuw was voorbij. Engeland nam de leidende economische positie van de Republiek over.

Kenmerkende aspecten bij deze historische context:

- 13 De opkomst van handel en ambacht die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving
- 14 De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden
- 17 Het begin van staatsvorming en centralisatie
- 21 De protestantse reformatie die de splitsing van de christelijke kerk in West-Europa tot gevolg had
- 22 Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat
- 23 Het streven van vorsten naar absolute macht
- 24 De bijzondere plaats in staatkundig opzicht en de bloei in economisch en cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek
- 25 Wereldwijde handelscontacten, handelskapitalisme en het begin van een wereldeconomie

DE MACHT VAN DE STAD GROEIT

Wat maakte de opkomst van een stedelijke burgerij in de Nederlandse gewesten mogelijk (1050-1302)?

In de elfde eeuw had de bevolking van Europa – inclusief Rusland – een omvang van zo'n 50 miljoen mensen. De bevolkingsgroei was vergelijkbaar met die in voorgaande eeuwen, maar de totale boerenbevolking was nu zo groot geworden, dat er niet genoeg werk op het land voor iedereen meer was. Bovendien waren er veel verbeteringen in de landbouw doorgevoerd. Mensen trokken naar de steden. De handel ontwikkelde zich verder en stedelijke gebieden breidden zich uit. In de Lage Landen was dat vooral in Vlaanderen. Steden verkregen steeds meer macht ten opzichte van de adel en grootgrondbezitters. Rijke kooplieden klommen omhoog op de sociale ladder. Ambachtslieden en arbeiders verenigden zich om zo te kunnen profiteren van de groeiende macht van de stad.

BEVOLKINGSGROEI 1000-1300

Tussen de elfde en veertiende eeuw groeide de bevolking van Europa met zo'n 0,25% per jaar. Dat was in lijn met de groei in de drie voorgaande eeuwen. Zo'n groei is niet spectaculair, maar leidde uiteindelijk wel tot een verdubbeling van de bevolking tussen de jaren 1000 en 1300. Daarvoor was dus ook een verdubbeling nodig van de hoeveelheid voedsel die verbouwd

werd. Verbeteringen in de landbouwtechnologie en de ontginning van meer landbouwgrond maakten die mogelijk. Grote stukken oerbos werden gekapt om de grond voor landbouw te gebruiken. Ook gebruikte men steeds meer grond voor het verbouwen van graan in plaats van voor veeteelt. Graanbouw levert per vierkante meter akker veel meer calorieën op dan veeteelt. Daarbij ging men rond deze tijd over op het drieslagstelsel. In plaats van een akker een jaar te bebouwen en deze dan een jaar braak te laten liggen (zodat het onkruid kon worden weggegraasd door vee, en de grond bemest kon worden) werd de akker verdeeld in drie delen. Op één deel werd een wintergraan verbouwd, op een ander deel een zomergraan, en een derde deel lag braak. Zo bleef de kwaliteit van het graan goed doordat er steeds een ander stuk grond werd gebruikt, en was de opbrengst per jaar hoger omdat er minder grond braak lag. Ten slotte werden in de elfde eeuw verbeteringen aangebracht in de toen bekende landbouwtechnologie. Zo kwam er een betere ploeg die de grond effectiever kon bewerken, en werd een hoofdstel uitgevonden waardoor men paarden als trekdiereen kon inzetten (die sterker en slimmer zijn) in plaats van ossen. Door al deze ontwikkelingen kwam er meer voedsel beschikbaar, wat de bevolkingsgroei ondersteunde.

Afb. 1.2 Op het wereldberoemde Tapijt van Bayeux (twaalfde of dertiende eeuw) wordt het ploegen en zaaien afgebeeld; men maakt gebruik van de diensten van een ezel en een paard.

VERWERKING

- 1.1 'Verbeteringen in de landbouwtechnologie en de ontginning van meer landbouwgrond maakten die mogelijk.' Geef in je eigen woorden twee voorbeelden van betere landbouwtechnologie die in de tekst genoemd worden en leg ook uit wat wordt bedoeld met 'ontginning van meer landbouwgrond'.

VERBINDING

- 1.2 Bij welk tijdvak past deze pagina? Leg je antwoord uit.

1000-1300: de Europese bevolking verdubbelt ongeveer

HANDELSNETWERKEN EN VERZORGINGSGEBIEDEN

De bevolkingsgroei zorgde voor een overschot aan mensen op het platteland. Steeds meer mensen trokken daarom naar dorpen en steden. De steden kregen een centrale economische functie, waar bijvoorbeeld (jaar)markten werden gehouden. Er woonden ambachtslieden die zich specialiseerden in zaken als schoenmaken, metaal smeden of de in- en verkoop van kleding. Steden hadden een economische relatie met het omliggende platteland. De stadsbewoners leefden van voedsel dat van dit land afkomstig was. Ze kochten dit voedsel op markten waarvoor de boeren en boerinnen speciaal naar de stad kwamen. De producten die in de stad gemaakt werden door gespecialiseerde ambachtslui, werden juist weer voor een deel verkocht aan de plattelandsbevolking. Ook ontstonden er lokale specialisaties, waarbij stad en platteland als het ware samenwerkten, en die leidden tot verdere uitbreiding van de handelsnetwerken. In gebieden waar bijvoorbeeld veel hout gekapt werd, was de kans groot dat ambachtslui in de nabije

steden gespecialiseerd waren in houtbewerking. De eindproducten, zoals meubelstukken of houten gebruiksvoorwerpen, werden soms tot in de verre omtrek naar andere steden verscheept en daar weer verkocht.

Bij het woord stad moet je overigens niet denken aan een stad zoals we die nu kennen. Middeleeuwse steden waren, naar onze maatstaven, eerder dorpen. De meeste Europese steden in de hoge middeleeuwen hadden minder dan 20.000 inwoners. Slechts een handjevol steden had er 100.000 of meer. Hoe groter de stad, hoe groter vaak ook het verzorgingsgebied eromheen. Er ontstonden dorpjes en wegen in de omgeving van zo'n stad, om de handel tussen stad en verzorgingsgebied te vereenvoudigen. Een boer die producten verbouwde voor consumptie in de 'grote' stad hoefde hierdoor zelf niet verder te reizen dan het dichtstbijzijnde dorp, waar zijn goederen en die van andere boeren door een tussenhandelaar werden gekocht, die ze weer naar de stad verplaatste.

VERWERKING

- 1.3 Wat betekent de term 'verzorgingsgebied'?
- 1.4 Hoe groot was een typische middeleeuwse stad ongeveer?

VERBINDING

- 1.5 De bevolkingsgroei was, volgens de vorige paragraaf, tussen 1000 en 1300 niet veel hoger dan tussen de 700 en 1000. Toch was er nu dankzij deze bevolkingsgroei wel een nieuwe ontwikkeling. Welke ontwikkeling was dat?

Afb. 1.3 Deze Vlaamse miniatuur (ca. 1200-1500) laat een jaarmarkt zien; je ziet de marktkramen, de kooplui, en een kudde varkens die te koop zijn. In het midden houdt de marktmeester toezicht.

GROEIENDE STEDELIJKE ONAFHANKELIJKHEID

De stedelijke ontwikkeling was tamelijk revolutionair ten opzichte van de vroege middeleeuwen. Het concept 'stad' was natuurlijk niet nieuw – in het Romeinse Rijk waren grote en bloeiende steden geweest, en Constantinopel was nog steeds een bloeiende stad. Maar vroegmiddeleeuws Europa bestond vooral uit plattelandsnederzettingen rondom kloosters of burchten waar adellijke families woonden.

De bewoners van de nieuwe steden waren vaak voormalige **horigen** of lijfeigenen, wiens heer nog steeds recht meende te hebben op hun arbeid. Om zichzelf en elkaar te beschermen rekenden zij sterk op onderlinge solidariteit: één voor allen, allen voor één. Zou de plaatselijke graaf namelijk een aantal ridders naar de stad sturen om zijn horigen te claimen, dan konden die horigen daar niets tegen beginnen – maar samen met de andere stedelingen wel. Stichters en vroege inwoners van een stad zwoeren een gezamenlijke, mondelinge eed (want ze konden vaak niet schrijven) waarin ze beloofden elkaar te beschermen en ondersteunen.

Naarmate er meer mensen naar de stad trokken, werd de machtspositie van die stad almaar sterker ten opzichte van de

landsheer. Uit deze dynamiek zijn **stadsrechten** voortgekomen. De onderlinge eed van de burgers werd op schrift gesteld als het aantal inwoners te groot werd om elkaar allemaal te kennen en in de gaten te houden. Er ontstond behoefte aan professionele functionarissen, die konden lezen en schrijven en die zich toelegden op inwonersrechten en relaties met de adel. Die 'relaties' waren vaak gewelddadig, soms waren het zelfs kleine oorlogen. De landsheer was vaak niet bereid zijn macht over een groeiende groep mensen zomaar af te staan. Maar tegen een welvarende en goed georganiseerde stad kon hij weinig beginnen. Stedelingen bevochten, kochten en onderhandelden zo **privileges** voor zichzelf, zoals het recht om stadsmuren te bouwen, misdadigers te berechten of markten te organiseren. Langzamerhand maakten ze zich los van de adellijke macht, ook al was er op papier nog sprake van traditioneel **leenheerschap**.

Hoewel dit proces in grote delen van Europa op ongeveer dezelfde manier plaatsvond tussen 1000 en 1400, verschilden de details per stad en ging de ontwikkeling niet in een rechte lijn. Het was een dynamisch proces, waarbij sommige steden zich volledig losmaakten van een heer, terwijl andere nauwe banden met de adel behielden of zelfs een thuisbasis werden voor de landsheer.

Afb. 1.4 Deze oorkonde uit 1122 vermeldt de stadsrechten die Utrecht kreeg namens de keizer van het Heilige Roomse Rijk Hendrik V.

VERWERKING

- 1.6** Waarom was solidariteit van cruciaal belang voor de nieuwe stedelingen?
- 1.7** Waarom legden burgers eerst alleen een mondelinge eed af, maar later ook een schriftelijke?
- 1.8** Op welke manieren verkregen stedelingen stadsrechten van de adellijke heer?

VERBINDING

- 1.9** Wat betekent solidariteit?
- 1.10** Leg uit waarom de verstedelijking zo revolutionair was voor deze tijd.

vanaf 1000: (nieuwe) steden en hun inwoners beginnen zich los te maken van de invloed van de landsheer

HANDEL EN WELVAART IN DE LAGE LANDEN

Vlaanderen kende, in vergelijking met de rest van de Lage Landen, een hoge landbouwproductiviteit (opbrengst), met als gevolg veel stedelijke ontwikkeling. Door de plaatselijke schapenteelt werd er bovendien veel wol geproduceerd, een belangrijke grondstof voor de lakennijverheid (textielindustrie) en lakenhandel. Maar ook de Vlaamse geografie speelde een rol in de sterke verstedelijking: het gebied was goed bevaarbaar dankzij de aanwezigheid van de Schelde en de Maas, en de vertakkingen van andere rivieren zoals de Rijn en de Seine.

Voor de bisschopsstad Atrecht (nu onderdeel van Noord-Frankrijk), gelegen aan een zijrivier van de Rijn, kreeg een belangrijke positie in de regio Vlaanderen en in het handelsnetwerk waarin de lakennijverheid centraal stond. Allerlei jaarmarkten waren knooppunten in dit netwerk, via Frankrijk tot aan Italië. In de elfde en twaalfde eeuw was Atrecht (Frans: Arras) een industriestad van formaat, die status en rijkdom afstraalde op het omliggende gebied en het bijbehorende graafschap Artesië.

Naarmate de scheepvaart zich ontwikkelde en er betere zeewaardige schepen gebouwd werden, werden havensteden belangrijker. Vlaamse steden die dicht bij de kust lagen, zoals Brugge, Gent en Antwerpen, namen rond 1300 de machtspositie van Atrecht over. De lakenindustrie en -handel bleven belangrijk in heel Vlaanderen. In Engeland (vooral Wales, waar veel schapen werden gehouden) werd ook wol geproduceerd. Via de Vlaamse havens werd handelgedreven met Engelse lakenkooplui. Diezelfde havens stonden via de Noordzee en rivieren ook in verbinding met de Noord- en Midden-Europese Hanzesteden (in Scandinavië, Duitsland en Polen). Handel over zee strekte zich bovendien uit naar het zuiden: Portugal, Spanje en Italië.

Het huidige Nederland, ten noorden van Vlaanderen, ontwikkelde zich in deze tijd minder sterk. Stadjes waren er wel, en vooral de Hanzesteden in het oosten van Nederland waren tamelijk welvarend, maar hun economische positie en macht waren toch niet zo groot als die van de Vlaamse steden.

VERWERKING

- 1.11** Noem drie redenen waarom er in Vlaanderen meer stedelijke ontwikkeling plaatsvond dan in de rest van de Lage Landen.
- 1.12** Wat was in de hoge middeleeuwen de belangrijkste handelsstad van Vlaanderen?
- 1.13** Vanaf ongeveer 1300 namen andere steden deze positie van belangrijke handelsstad over.
 - Noem drie van deze steden, en
 - Leg uit waarom dit gebeurde.

VERBINDING

- 1.14** Op deze pagina wordt de stad Atrecht meermaals genoemd. Van welke historische gebeurtenis ken je deze stad nog meer? Noem ook het bijbehorende kenmerkende aspect.

Afb. 1.5 Op deze miniatuur uit 1482 zie je Brugse wolbewerkers aan het werk.

1050-1300: Atrecht is de belangrijkste industrie- en handelsstad in de Lage Landen

ca. 1300: Brugge, Antwerpen en Gent komen op als nieuwe centra van handel en industrie in de Lage Landen en nemen deze positie van Atrecht over

MONETAIRE ECONOMIE

Dankzij de nieuwe steden met hun (jaar)markten, verzorgingsgebieden en handelsnetwerken strekte de Europese handel zich via Spanje en het huidige Italië zelfs uit tot Noord-Afrika en het Midden-Oosten (dat op zijn beurt weer handeldreef met het Verre Oosten). Bij dit uitgebreide handelssysteem waren verschillende talen en culturen betrokken, en er werden allerlei goederen gekocht en verkocht. Om goederen op waarde te kunnen schatten en betrouwbare afspraken te kunnen maken was er behoefte aan een **geldeconomie**. Men had munten nodig die in een groot gebied een duidelijke, vaste waarde bezaten: een **monetair systeem**.

Het Romeinse Rijk had een geldeconomie gehad, maar na het verval van dit rijk was in grote delen van Europa de ruilhandel teruggekeerd. Munten waren niet geheel verdwenen, maar werden slechts op kleine schaal en alleen volgens tijdelijke afspraken geslagen. Een sterkere munteconomie was er wel in het Midden-Oosten (vooral in Constantinopel), waar de economie in de vroege middeleeuwen erg voorliep op die van Europa.

In de dertiende eeuw gingen de Italiaanse steden Genua, Florence en Venetië over tot het creëren van nieuwe munten. Deze steden waren inmiddels tot grote bloei gekomen dankzij de handel, zowel met Noord- en West-Europa als met de Byzantijnse en Arabische wereld. De nieuwe Italiaanse munten hadden een vast gewicht, een vaste omvang en een vast gehalte aan edelmetaal. Handelaren van het hele continent waren hiervan al snel op de hoogte. Zo kon de waarde van zo'n munt overal gecontroleerd worden. De genovino (Genuese munt), fiorino (uit Florence) en ducato (vernoemd naar de Italiaanse *duce* van Venetië) zouden eeuwenlang de monetaire standaard in heel Europa worden. De woorden 'florijn' en 'dukaat' heb je misschien weleens gehoord: het waren standaardbetaalmiddelen in de Lage Landen, en die woorden waren zo algemeen bekend dat ze ook synoniem werden voor 'munt' of 'goudstuk'. De gulden, die in Nederland in gebruik was tot 2002 de euro werd ingevoerd, werd nog altijd afgekort met 'fl' (van 'gulden florijn').

Afb. 1.6 Twee Venetiaanse dukaten van ca. 1400.

VERWERKING

- 1.15** Welke continenten en regio's stonden via handel met elkaar in verbinding in de hoge middeleeuwen?
- 1.16** Waarom was er behoefte aan een goed monetair systeem?

VERBINDING

- 1.17** Waaruit kun je opmaken dat deze Italiaanse munten een enorme invloed hebben gehad op Europese samenlevingen?

13e eeuw: Genua, Florence en Venetië gaan hun eigen munten slaan, die snel worden verspreid over het volledige Europese handelsnetwerk

IMMIGRATIE EN VERENIGING

De sterfte in steden was relatief hoog. Steden waren een broeiplaats voor besmettelijke ziekten. Om zichzelf in stand te houden had de stad dus telkens nieuwe inwoners van buitenaf nodig. Je werd echter niet zomaar poorter (burger die het recht had binnen de stadspoorten te wonen). Aan nieuwelingen stelde het stadsbestuur eisen: ze moesten kunnen bijdragen aan de plaatselijke economie en de onderlinge solidariteit, anders waren ze alleen een last. Hoe welvarender en machtiger de stad, hoe makkelijker men eisen kon stellen aan nieuwkomers. Het liefst verwelkomden ze nieuwe burgers die flink wat geld bezaten, of die een nuttig vak beheersten. Mensen die daar niet aan voldeden, mochten nog wel in de stad komen wonen, maar kregen geen burger- of poorterrechten. Ze hadden dus geen recht op de onderlinge solidariteit en hulp die officiële stadsburgers wel kregen. Voor nieuwe inwoners was er vaak een proefperiode: ze konden een tijd in de stad wonen zonder burgerrechten te bezitten, en als ze hun nut hadden bewezen door een goede bijdrage te leveren aan de economie en de samenleving, werden ze tot de burgerklasse toegelaten. In de praktijk betekende dit dat ze aan specifieke voorwaarden moesten voldoen, zoals een succesvol bedrijf opbouwen en belasting afdragen.

Deze mate van organisatie en regelgeving, in combinatie met het solidariteitsprincipe, vond ook plaats bij specifieke beroepen. Vaklui, zoals kooplieden of zilversmeden, richtten elk hun eigen gilde op. Gildeleden maakten afspraken met elkaar. Die afspraken varieerden van kwaliteitseisen voor de goederen die de leden produceerden tot opleidingscriteria voor leerlingen. Ook spaarden ze gezamenlijk geld om elkaar te kunnen ondersteunen bij ziekte of wanneer een gildelid stierf en een gezin achterliet. Het gilde had eveneens als doel de leden te beschermen tegen concurrentie. Gildeleden stelden hoge eisen aan aspirant-leden om toe te treden. Ook maakten ze soms prijsafspraken, om prijzenoorlogen te voorkomen. Een gilde was dus een vakbond, belangenorganisatie, opleidingsinstituut en verzekeringsfonds in één.

Het stadsbestuur was blij met het bestaan van gilden. Aan ambachten die vervuiling veroorzaakten (zoals leerlooien) of gezondheidsrisico's met zich meebrachten (zoals het slagersvak met het risico op bedorven vlees) werden van bovenaf voorwaarden opgelegd die de volksgezondheid en het milieu moesten beschermen. Zeker voor de 'lagere' (minder geld opbrengende en minder prestigieuze) ambachten gold vaak dat het stadsbestuur zich erg met de organisatie ervan bemoeide. Voor sommige ambachten richtte het stadsbestuur zelf een gilde op dat van bovenaf bestuurd werd en waar ambachtslui verplicht lid van moesten worden.

VERWERKING

- 1.18** Waarom hadden middeleeuwse steden altijd behoefte aan nieuwe inwoners van buitenaf?
- 1.19** Waarom mocht niet iedereen zomaar een stadsburger worden?
- 1.20** Leg in je eigen woorden uit wat een gilde is.

VERBINDING

- 1.21** Geef een modern voorbeeld van een gilde.

Afb. 1.7 Gildes bleven ook gedurende de late middeleeuwen prominent aanwezig in de maatschappij. Gezellen (ouderejaarsleerlingen) moesten een zogenaamde meesterproef afleggen om tot het gilde te worden toegelaten. De gevels van deze huizen in Dordrecht waren zo'n meesterproef voor het metselaarsgilde.

EEN NIEUWE KLASSE: DE PATRICIËRS

Succesvolle gildemeesters, zeker van winstgevende beroepen (zoals kooplieden), konden erg rijk worden. Zo ontstond er een bovenlaag in de stadsbevolking. Deze rijkere burgers hadden invloed, geld en vaak ook tijd, zeker als ze veel leerlingen en knechten in dienst hadden om het dagelijkse werk te doen. Zij gingen zich bezighouden met stadsbestuur. Ze verstrekten soms leningen aan verarmde adel, wat zowel de positie van de stad verder versterkte als die van de rijke burger als individu. Deze nieuwe klasse van rijke, machtige poorters kreeg een naam: de **patriciërsklasse**.

Om hun sociale status zoveel mogelijk te verhogen, gingen veel patriciërs zich als adel gedragen. Ze lieten stenen huizen met torentjes bouwen op centrale plekken in de stad en verplaatsten zich te paard. Ze droegen mooie kleren en sieraden en versierden ook hun gevolg – van bedienden tot paarden – met opsmuk. Hoe chiquer ze eruitzagen, des te meer ontzag ze afdwongen. Zo lieten zij zich gelden ten opzichte van de armere stadsbevolking én ten opzichte van de traditionele adel. De adel voelde zich

hierdoor gekrenkt en liet het er niet bij zitten; om hun eigen klasse apart te zetten benadrukten edelen steeds meer hun adellijke afkomst. Patriciërs konden nog zo rijk zijn, een wapenschild of titel mochten ze niet dragen.

Op veel plaatsen formaliseerden ook de patriciërs hun eigen klasse, als een soort nieuwe adel. Dat wil zeggen dat ze hun groep afsloten voor nieuwkomers van buitenaf. In Venetië werden de namen van duizend bestuurswaardig geachte patriciërsfamilies opgeschreven in een boek. Tot aan het eind van de achttiende eeuw zouden er geen andere families tot het Venetiaanse stadsbestuur worden toegelaten. Overal golden weer andere criteria voor toegang tot de klasse der hoogste burgers, bijvoorbeeld een bepaald minimuminkomen of lidmaatschap van een van de rijkste en invloedrijkste gildes (meestal een koopliedengilde).

Ook dit fenomeen is eigenlijk van alle tijden; de patriciërs waren de 'nouveaux riches' van de middeleeuwen. Ze concurreerden met de oude adel om macht en rijkdom, en beide groepen keken op elkaar neer maar stiekem ook tegen elkaar op.

Afb. 1.8 Jean Wauquelin, Histoire d'Alexandre (Zuidelijke Nederlanden, ca. 1460). Adel of patriciërs – wie geld had, wilde dat aan de buitenwereld laten zien. Rijke stadsbewoners verplaatsten zich te paard en in mooie kleren, zodat niemand zich in hun status en succes kon vergissen.

VERWERKING

- 1.22** Wat is 'de patriciërsklasse' en waarom houdt de opkomst van deze klasse verband met de opkomst van steden?
- 1.23** 'Op veel plaatsen formaliseerden ook de patriciërs hun eigen klasse, als een soort nieuwe adel.' Leg in je eigen woorden uit wat hiermee bedoeld wordt.

VERBINDING

- 1.24** De middeleeuwse adel zou het met de stelling bij de vorige vraag absoluut niet eens geweest zijn. Leg dat uit.

SPANNINGEN TUSSEN RIJK EN ARM

Het stadsbestuur bestond uit een burgemeester (stadsmeester, van 'burcht' of 'borcht'), een schout (verantwoordelijk voor de wetshandhaving en het strafrecht, een soort commissaris van de politie) en schepenen (bestuurders met elk een eigen portefeuille, zoals wethouders). Deze bestuurders kwamen vaak uitsluitend uit de patriciërsklasse. Zij bemoeiden zich met de lagere ambachtsgilden, door regels en belastingen op te leggen. Ambachtsgilden en arbeiders (bijvoorbeeld knechten en gezellen, die in dienst van een gildemeester werkten maar zelf geen toegang tot het gilde hadden) zagen hun werkomstandigheden en hun economische positie verslechteren. Vooral in perioden van economische recessie groeide de inkomensonzekerheid en daarmee de boosheid onder de lagere stedelijke klasse. In de dertiende eeuw vonden in Vlaanderen stakingen plaats. Wevers vertrokken bijvoorbeeld in 1274 uit Gent, uit protest tegen slechte arbeidsvoorwaarden. Patriciërs reageerden hierop door verbonden met omliggende steden te sluiten om geen stakers in dienst te nemen. Dit is een duidelijk voorbeeld van de oplopende spanning tussen de stedelijke bevolkingslagen.

Op de meeste plekken in Europa kwam men geleidelijk tot een verbetering van de positie van lagere klassen. Via dat proces ontstond er een brede tussenlaag van kleine ondernemers die niet de rijkdom en allure van de patriciërs hadden, maar zich ook niet tot het voetvolk hoefden te rekenen.

In Vlaanderen was de emancipatie van lage klassen revolutionair en minder geleidelijk, dankzij de Guldensporenslag van 1302. Sinds enkele jaren daarvoor waren Frankrijk en Engeland met elkaar in oorlog om het recht op de Franse troon. Vlaanderen hoorde officieel bij Frankrijk, maar koos de kant van Engeland. Het leger van de Franse koning bezette hierop een deel van Vlaanderen. Frankrijk had een echt ouderwets ridderleger: de aanvoerders waren uitsluitend van adel, ze droegen zware harnassen, mooie vaandels en hadden paarden. Vlaanderen zette daar een leger van boeren en arbeiders tegenover, veelal te voet, zonder goede militaire uitrusting. Toch versloeg dit leger de Franse ridders. Dat nieuws verspreidde zich als een lopend vuurtje door Vlaanderen: een groepje armoedzaaiers had de oorlog een nieuwe wending gegeven. De lagere klassen kregen in één klap meer respect en durfden nieuwe eisen te stellen; zij hadden immers de hachjes van de patriciërs en de plaatselijke adel gered.

VERWERKING

- 1.25** Welke drie functies waren belangrijk in het stadsbestuur?
- 1.26** Waarom vertrokken Gentse wevers in 1274 uit hun woonplaats?
- 1.27** Wat voor invloed had de Guldensporenslag op de verhoudingen tussen arm en rijk in Vlaanderen?

VERBINDING

- 1.28** Leg het verband uit tussen de verstedelijking van deze tijd en de 'emancipatie' van de lagere klassen.

Afb. 1.9 Tijdens de Guldensporenslag versloegen voetsoldaten uit de lagere standen het ridderleger van de Franse koning, zoals afgebeeld op deze 14e-eeuwse Franse miniatuur.

1294: Filips IV van Frankrijk verklaart de oorlog aan Eduard I van Engeland

1302: Guldensporenslag

Op de laatste pagina's van alle historische contexten staan **toepassings- en inzichtsvragen** in de volgende categorieën:

- Toepassingsvraag
- Vraag over standplaatsgebondenheid
- Chronologievraag
- Vraag over oorzaak en gevolg
- Vraag over continuïteit en verandering
- Vraag over kenmerkend aspect

Zo kunnen leerlingen oefenen met vragen in de stijl en op het niveau van het CE. De kennis die ze uit de tekst van de betreffende historische context vergaard hebben, leren ze toe te passen op visueel en tekstueel bronmateriaal. Sommige van deze vragen gaan alleen over één deelcontext, andere over meerdere of de gehele HC.

Een voorbeeld van een bronvraag bij deze historische context:

Bron 1.1 Een schilderij uit ca. 1584 van de Blijde Inkomst van de hertog van Anjou in Antwerpen, twee jaar daarvoor.

Deze hertog werd door opstandelingen gekozen tot soeverein vorst in plaats van de landsheer Filips II.

Toelichting:

De band tussen steden en hun landsheer of vorst werd op veel plekken bezegeld door rituelen. Tijdens die rituelen verklaarden de steden en landsheer loyaal (trouw) aan elkaar te zijn, en werd ook de zelfstandige status van de stadsburgerij duidelijk. Een van die rituelen was de Blijde Inkomst: een traditionele feestdag waarbij de vorst een bezoek bracht aan de stad en de privileges van die stad officieel erkende. Bron 1.1 is een voorbeeld van zo'n Blijde Inkomst.

GEBRUIK BRON 1.1.

- 1.1** Voor zowel de vorst als het volk was de Blijde Inkomst een belangrijk en positief moment. Waarom?
- 1.2** In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden vonden geen blijde inkomsten meer plaats. Leg uit waarom niet.

Afb. 2.1 Jean Leon Gerome Ferris, *Writing the Declaration of Independence, 1776* (jaartal onbekend). Benjamin Franklin (links), John Adams (midden) en Thomas Jefferson (rechts) buigen zich over een opzet voor de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring in 1776.

VERLICHTING 1650-1900

In de westerse samenleving wordt de periode van de verlichting gezien als een bijzonder belangrijke fase van haar wordingsgeschiedenis, een belangrijk fundament van onze identiteit. Waardevolle kenmerken zoals de democratie, het belang van het individu, de religieuze tolerantie en vrijheid vinden hun oorsprong in deze periode.

In de tijd van de verlichting ontstaan vele nieuwe ideeën, mede dankzij de wetenschappelijke revolutie. Verlichtingsdenkers bedenken theorieën op basis van empirisme en rationalisme, en willen dat die ook op de maatschappij toegepast worden. In die tijd bestonden in de meeste samenlevingen allerlei ongelijkheden; tussen man en vrouw, tussen slaaf en vrije, tussen arbeider en meester, tussen boer en stedeling.

Tijdens democratische revoluties in Frankrijk en de Verenigde Staten probeert men die theorieën in de praktijk te brengen, om zo een rechtvaardiger samenleving te creëren. De Verenigde Staten staan op tegen hun oude Britse koloniale overheerser en roepen de onafhankelijkheid uit. In Frankrijk wil men af van de ongelijkwaardige standensamenleving. De Franse Revolutie gaat gepaard met een hoop geweld en veel tegenstanders van de revolutie eindigen onder de guillotine, zoals koning Lodewijk XIV.

Na al het revolutiegeweld worden veel van het oorspronkelijke verlichtingsgedachtegoed overgenomen in nieuwe staatsvormen. De verlichte ideeën van vrijheid, gelijkheid en broederschap inspireren bovendien veel negentiende-eeuwse politieke bewegingen, zoals het liberalisme, het socialisme, het nationalisme en het feminisme. In dit hoofdstuk bekijken we welke van de verlichtingstheorieën een

definitieve plaats hebben verworven in de politieke cultuur van Europa.

Kenmerkende aspecten bij deze historische context:

- 23** Het streven van vorsten naar absolute macht
- 26** De wetenschappelijke revolutie
- 27** Rationeel optimisme en een 'verlicht denken' dat werd toegepast op alle terreinen van de samenleving: godsdienst, politiek, economie en sociale verhoudingen
- 28** Voortbestaan van het ancien régime met pogingen om het vorstelijk bestuur op eigentijdse verlichte wijze vorm te geven (verlicht absolutisme)
- 29** Uitbouw van de Europese overheersing, met name in de vorm van plantagekoloniën en de daarmee verbonden trans-Atlantische slavenhandel, en de opkomst van het abolitionisme
- 30** De democratische revoluties in westerse landen met als gevolg discussies over grondwetten, grondrechten en staatsburgerschap
- 31** De industriële revolutie legde in de westerse wereld de basis voor een industriële samenleving
- 32** Discussie over de 'sociale kwestie'
- 34** De opkomst van emancipatiebewegingen
- 35** Voortschrijdende democratisering, met deelname van steeds meer mannen en vrouwen aan het politieke proces
- 36** De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme

HC
2.1

FILOSOFEREN OVER EEN NIEUWE MAATSCHAPPIJ

Welke ideeën ontstonden tijdens de verlichting over een meer rechtvaardige samenleving (1650-1789)?

In de achttiende eeuw schreven filosofen en denkers dat ze in een 'verlichte eeuw' leefden. De voorgaande periode werd gezien als een tijd waar meer duisternis was; een maatschappij vol bijgeloof en onrechtvaardigheid. Tot een definitie van de verlichting kwam men echter niet. Tegenwoordig zien we de verlichting meer als een historische periode die begint rond 1650 en eindigt met de Franse Revolutie. Een tijd waarin empirisch onderzoek en het kritische verstand belangrijk gevonden werden, waarin burgers makkelijker toegang kregen tot nieuwe kennis en men de maatschappij op basis van nieuwe inzichten wilde verbeteren.

DE WETENSCHAPPELIJKE REVOLUTIE BEGINT

Vanaf het einde van de vijftiende eeuw waren allerlei ontwikkelingen in West-Europa in een stroomversnelling gekomen. Een van de oorzaken daarvan waren de **ontdekkingsreizen**, waardoor Europeanen kennis hadden gemaakt met nieuwe samenlevingen (zie **KA 18**). Die hadden niet alleen nieuwe producten en rijkdom

opgeleverd, ze hadden ook hun blik verruimd; de inheemse volkeren gingen anders om met geloof, machtsrelaties en bezit. Het reizen zelf had daarnaast de cartografie, scheepsbouw en het ontwikkelen van navigatie-instrumenten gestimuleerd.

Een tweede belangrijke ontwikkeling die op gang was gekomen, was de boekdrukkunst. Sinds in de veertiende eeuw de drukpers was uitgevonden, was deze techniek steeds verder verbeterd. Zo kon kennis sneller verspreid worden en werd het bovendien goedkoper een groter publiek te bereiken.

Een laatste ontwikkeling was in de **renaissance** ontstaan: een hernieuwde belangstelling voor de klassieke oudheid (zie **KA 20**). **Humanisten** kozen ervoor om niet meer de Bijbel als uitgangspunt van alle kennis te nemen, maar om zelf originele Griekse en Latijnse bronnen te bestuderen. Zo kwamen ze tot aangepaste inzichten over de oudheid en het christelijke geloof (zie **KA 19**). Deze ontwikkelingen stonden aan de vooravond van de **wetenschappelijke revolutie** (zie **KA 26**).

Afb. 2.2 Pagina uit een zestiende-eeuws manuscript, waarop een drukpers wordt afgebeeld.

VERWERKING

- 2.1 Noem drie ontwikkelingen die aan de vooravond van de wetenschappelijke revolutie plaatsvonden.

VERBINDING

- 2.2 In welk opzicht was het onderzoek van de humanisten vernieuwend?
- 2.3 In welk opzicht sluit het humanisme aan bij de op handen zijnde wetenschappelijke revolutie?

1492: Columbus landt in Amerika

1506: Erasmus (humanist) publiceert *Lof der zotheid* (Latijn: *Moriae encomium, sive Stultitiae laus*)

VERLICHTE DENKERS WILLEN EEN NIEUWE SAMENLEVING

In de zeventiende eeuw veranderde de houding tegenover de **klassieke** filosofen. Men wist zich in de zoektocht naar kennis steeds verder los te maken van een te groot ontzag voor deze geleerden. Belangrijke filosofen als Aristoteles en Plato werden niet langer gezien als onfeilbare wijzen, maar als vroege geleerden die de eerste stappen gezet hadden op een lange ontwikkelingsweg.

Daarnaast veranderde de manier waarop men onderzoek deed; men ging steeds methodischer werken. De Franse wetenschapper Descartes beschrijft in zijn werk *Verhandeling over de methode* (1637) een onderzoeksmethodiek die gebaseerd is op systematische twijfel aan alle kennis. Wanneer is iets waar? Hoe weten we zeker dat de wereld bestaat, en dat we niet aan het dromen zijn? Uiteindelijk kwam hij tot de enige zekerheid in het leven: 'Ik denk dus ik besta' (Latijn: *'Cogito ergo sum'*). Door het gebruik van de ratio, het verstand, kwam hij tot kennis.

Ook de Engelse filosoof Locke bedacht nieuwe theorieën. Hij vergeleek de mens met een onbeschreven blad, een *tabula rasa*. Aangeboren kennis bestond niet. Je kon nieuwe kennis vergaren door zintuigelijke waarnemingen, door zelf ervaringen

op te doen. Je moest vervolgens zelf reflecteren op deze nieuwe ervaringen en ze een plaats geven in je eigen stelsel van ideeën. Met de wetenschappelijke revolutie was ook de periode van de **verlichting** begonnen.

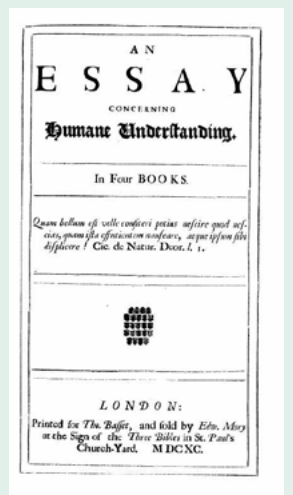
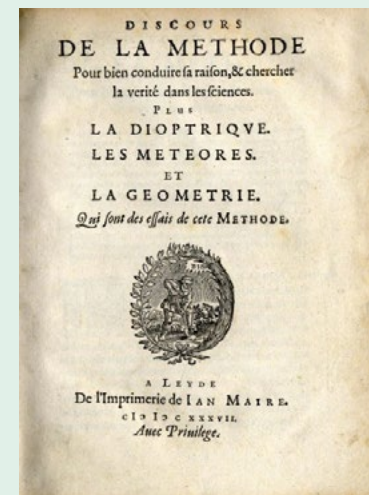
Het debat over deze en nog veel meer vragen werd hoofdzakelijk in Engeland en Frankrijk gevoerd, maar het **rationalisme** van Descartes en het **empirisme** van Locke beïnvloedden wetenschappers in heel Europa. De verschillende verlichte denkers waren goed op de hoogte van elkaars publicaties en meningen. Door de boekdrukkunst was snelle verspreiding van nieuwe geschriften mogelijk en het Frans functioneerde als internationale voertaal. Dit wil overigens niet zeggen dat deze denkers het allemaal met elkaar eens waren. Wat hen in hun politieke visie verbond, was de afkeer van het **absolutisme** (zie **KA 23**). Ze wilden een nieuwe maatschappij, waarop ze de wetenschappelijke methoden op basis van het rationalisme en empirisme toe zouden passen. De manier waarop dat moest gebeuren, verschilde echter per verlichter. Het verlichtingsdenken bestond uit een veelheid aan theorieën over de macht van de staat, het geloof, de ideale opvoeding en het onderwijs, die elkaar soms aanvulden maar ook vaak tegenspraken.

VERWERKING

- 2.4 Waarom was het belangrijk voor de kennisontwikkeling om de klassieke geleerden niet meer als onfeilbaar te beschouwen?
- 2.5 Wat bedoelt Descartes met zijn uitspraak *'Cogito ergo sum'*?
- 2.6 Wat bedoelt Locke met *tabula rasa*?

VERBINDING

- 2.7 Leg uit wat het verschil is tussen de onderzoeksmethode van Descartes en die van Locke.
- 2.8 Hoe wilden verlichters de samenleving veranderen?

Afb. 2.3 Links: originele titelblad van René Descartes' *Discours de la Méthode* (1637). Rechts: John Locke's *Essay* (1683).

1637: Descartes publiceert *Verhandeling over de methode* (Frans: *Discours de la Méthode*)

1683: Locke publiceert *An Essay Concerning Human Understanding*

KERK EN VORST VERLIEZEN HUN AUTORITEIT

De kerkelijke instanties volgden de wetenschappelijke ontwikkelingen met grote argwaan. Veel nieuwe kennis botste met de leerstellingen van de Kerk. De wis- en natuurkundige Newton baseerde zijn onderzoek op het heliocentrische wereldbeeld van Copernicus en Galilei. Met zijn ontdekkingen over bijvoorbeeld de zwaartekracht kon hij de banen van de planeten voorspellen en de getijden verklaren. Het geocentrische wereldbeeld en vele andere uitspraken van de Kerk waren rijp voor de prullenbak. De Kerk begon haar autoriteit te verliezen.

De oorzaken van deze afbrokkelende autoriteit lagen niet alleen bij de ontwikkeling van de wetenschap. In reactie op de **reformatie** (zie **KA 21**) waren veel godsdienstoorlogen ontstaan. Bekende voorbeelden zijn de Tachtigjarige Oorlog in de Nederlanden (zie **KA 22**) en de Dertigjarige Oorlog, die zich hoofdzakelijk in Duitsland afspeelde. Samenlevingen werden geterroriseerd door religieus geweld in de vorm van vervolgingen en gewapende conflicten. Vorsten en religieuze leiders brachten zo geen eenheid en vrede in een land, maar intolerantie, agressie en verdeeldheid - ten koste van de burgers.

OP ZOEK NAAR EEN NIEUWE VERHOUDING TOT HET GELOOF

De verlichting werd niet gekenmerkt door een antireligieus karakter. Wel benaderde men religie minder vanuit traditie en vertrouwen, en meer vanuit een rationele of empirische invalshoek. Daarbij redeneerde men dat God aan de mens het verstand had geschonken. Het was daarom de plicht van de mens om met zijn verstand de natuur die God geschapen had te onderzoeken en te begrijpen. In navolging van Newton zagen enkele filosofen God als 'de grote klokkenmaker'. Hij had het universum, de wereld en de mens geschapen, maar stuurde deze schepping niet constant aan. Hij bemoeide zich dus niet constant met wat er in de wereld gebeurde, want alles werkte prima volgens de door hem geschapen natuurwetten.

De rationele benadering van het geloof leidde niet altijd tot een pasklaar antwoord. Soms was het ook gewoon gemakkelijker bepaalde onderwerpen niet te bespreken, zoals het bestaan van wonderen, de hemel of God als drie-eenheid (God de Vader, de Zoon Christus en de Heilige Geest). Het antwoord hierop werd niet gevonden, en het vermijden van de discussie voorkwam een heftige strijd met de Kerk.

Afb. 2.4 Jan Matejko, *Astronoom Copernicus, gesprek met God* (1872).

VERWERKING

- 2.9** Wat wordt bedoeld met een heliocentrisch wereldbeeld en een geocentrisch wereldbeeld?
- 2.10** Waarom is het zo moeilijk voor de Kerk om de nieuwe wetenschappelijke inzichten te aanvaarden?
- 2.11** Waarom betekenen de godsdienstoorlogen een verlies van autoriteit van de Kerk?

VERBINDING

- 2.12** Leg uit waarom het zo lastig is voor verlichtingsdenkers om de eigen onderzoeksmethodiek en het geloof met elkaar te combineren en hoe ze dit probleem oplossen.
- 2.13** Leg uit waarom de wetenschappelijke revolutie en de godsdienstoorlogen gezien kunnen worden als oorzaken van het ontstaan van de verlichting.

VAN EEN MORELE GEMEENSCHAP NAAR EEN POLITIEK SAMENLEVINGSVERBAND

De wetenschappelijke revolutie en de kritiek op de religieuze autoriteiten leidden tot twijfels over de inrichting van de maatschappij. Klopte het heilige, onaantastbare karakter van het koningschap wel? Hadden vorsten en religieuze leiders het recht te bepalen hoe het individu zich moest verhouden tot het geloof? Wat waren de grenzen van de macht van een vorst?

In de samenlevingen van vóór de zeventiende eeuw had de Kerk een duidelijke functie. De Kerk bepaalde hier de enige ware moraal. Zij schreef de normen en waarden voor, en op basis daarvan ook vaak een deel van de wetgeving. Zij stelde de jaarkalender (feesten en vrije dagen) vast en beschermde het gemeenschapsgevoel van de samenleving. Er was dus sprake van een morele gemeenschap.

Maar in de achttiende eeuw veranderde dat in een politiek samenlevingsverband. Er bestond dankzij de centralisatie een veel sterker staatsgezag. Regels en wetten konden door de overheid worden vastgesteld en afgedwongen. Bovendien hadden de reformatie en de opkomst van het kritisch denken tot een grotere variëteit aan meningen en visies geleid. Wat die meningen waren, was volgens de verlichte denkers een privézaak. Daarmee werd het geloof ook een persoonlijke keuze. Er was zo sprake van **secularisatie** van de maatschappij. De maatschappij werd nu een politiek samenlevingsverband met wetten in plaats van religieuze tradities die als spelregels functioneerden.

DE VOORUITGANGSGEDACHT

In de tijd van de wetenschappelijke revolutie was het duidelijk geworden dat je met wetenschap bijvoorbeeld gereedschappen, navigatieapparatuur en wapens kon verbeteren. De techniek van morgen was beter dan die van gisteren. Dit was een nieuwe ervaring.

Door de organisatie van de samenleving wetenschappelijk te benaderen, geloofde men ook de maatschappij te kunnen verbeteren. Alle maatschappijkritiek had tot iets positiefs geleid: de maatschappij was maakbaar! Een goede opvoeding en gedegen onderwijs zouden leiden tot een beter soort mens. Met het toepassen van nieuwe economische theorieën zou de welvaart kunnen stijgen en armoede verdwijnen. En door de macht van het bestuur aan te passen zou een rechtvaardige samenleving ontstaan. Hoe werd in deze nieuwe maatschappij echter bepaald wat rechtvaardig was, met het verdwijnen van de morele autoriteit van Kerk en religie? Hierover werden veel verlichte denkers het niet helemaal eens.

VERWERKING

- 2.14** Noem drie redenen waarom de meeste West-Europese samenlevingen vanaf de zeventiende eeuw geen morele gemeenschap meer kunnen zijn.
- 2.15** Wat is de vooruitgangsgedachte?

VERBINDING

- 2.16** Leg het verschil uit tussen een morele samenleving en een politiek samenlevingsverband.
- 2.17** Leg het begrip secularisatie uit en noem een andere periode in de geschiedenis waarop dit begrip van toepassing is.

Afb. 2.5 Jean Huber, *Een diner van filosofen* (1772).

LOCKE EN ROUSSEAU: NATUURRECHTEN EN HET SOCIAAL CONTRACT

Nu de heersers hun macht niet meer konden rechtvaardigen met een verwijzing naar de wil van God, moest die legitimiteit ergens anders op gebaseerd zijn. De Engelse filosoof Locke en de Franse filosoof Rousseau gaan in hun verhandelingen in op de legitimiteit van macht. Zij verwezen naar het **natuurrecht**. Dit zijn **grondrechten** die niet door de mens gemaakt waren, maar die ieder mens van nature zou hebben. In grote lijnen kwamen deze wetten erop neer dat je niet mocht handelen in het nadeel van een ander, omdat iedereen dezelfde natuurrechten heeft en dus gelijkwaardig is. In de tijd dat er nog geen complexe samenlevingen bestonden, leefde de mens volgens Locke en Rousseau in een 'natuurstoestand'. Deze natuurstoestand verviel toen samenlevingen begonnen te groeien en er regeringen kwamen om ze te organiseren.

Volgens Locke sloot het volk vrijwillig een transactie met een heerser, een 'sociaal contract'. Deze heerser kreeg tijdelijk het recht om wetten te maken en af te dwingen, terwijl de bevolking afstand deed van zijn natuurlijk recht om die beslissingen zelf te nemen. Als de heerser echter in strijd met de natuurwetten handelde, mocht het volk hem afzetten.

Rousseau beschouwde het verlaten van de natuurstoestand als een uitermate slechte ontwikkeling. De ongelijkheid tussen de mensen zou worden vergroot en zo leiden tot armoede. Het sociale contract was gewoon een truc van de heerser om macht te verkrijgen en zichzelf te verrijken ten koste van de bevolking. Het ideale sociale contract zou er volgens Rousseau dan ook heel anders uit moeten zien. De wetgevende macht zou moeten handelen volgens de wensen van 'de algemene wil'. Hiermee bedoelde hij het algemeen belang van de gehele bevolking. Dit was nadrukkelijk niet hetzelfde als de wil van de meerderheid. De individuele belangen waren ondergeschikt aan het gemeenschappelijke belang. Een **directe democratie** zou de mooiste staatsvorm zijn, maar als een machthebber, bijvoorbeeld een koning, in een groot land als Frankrijk de algemene wil respecteert, is dat ook aanvaardbaar als regeringsvorm. Het grote probleem bij Rousseau is de vraag wie bepaalt wat de algemene wil is.

Afb. 2.6 Links: een portret van John Locke door Godfrey Kellner (1697). Rechts: Jean-Jacques Rousseau door Maurice Quentin de La Tour (eind 18e eeuw).

VERWERKING

- 2.18 Wat zijn natuurrechten?
- 2.19 Wat wordt bedoeld met de 'legitimiteit van de macht'?

VERBINDING

- 2.20 Waaraan ontleent de Franse koning zijn legitimiteit in de zeventiende eeuw?
- 2.21 Noem twee overeenkomsten en twee verschillen tussen het gedachtegoed van Locke en dat van Rousseau.

1689: John Locke publiceert zijn *Second Treatise of Government* (over het sociaal contract)

1762: Jean-Jacques Rousseau publiceert *Het maatschappelijk verdrag of Beginselen der staatsinrichting* (Frans: *Du contrat social ou Principes du droit politique*)

MONTESQUIEU EN DE SCHEIDING DER MACHTEN

De Fransman Montesquieu is achteraf gezien een van de meest invloedrijke filosofen uit de verlichting. Hij maakte zich zorgen over de te grote macht van de Franse koning en zocht naar een uitgebalanceerd systeem waarbij de macht van de koning beperkt zou worden en de adel een rol van betekenis zou blijven spelen. Uiteindelijk formuleerde hij in zijn boek *Over de geest van de wetten* (1748) zijn leer van de **trias politica**. Hierbij ging hij uit van drie van elkaar gescheiden onafhankelijke machten: de wetgevende macht, de uitvoerende macht en de rechtsprekende macht. De machten zouden elkaar moeten controleren en ervoor moeten zorgen dat de ene macht niet invloedrijker werd dan de andere. Alleen dan zou er politieke vrijheid in een staat kunnen heersen. Volgens Montesquieu was een democratie met daarin de drie gescheiden machten de perfecte staatsvorm. Veel van de huidige **natiestaten** kennen nog steeds deze scheiding der machten.

ADAM SMITH EN DE ECONOMIE

De Schot Adam Smith, een hoogleraar ethiek, leefde in een wereld waar de **industriële revolutie** (zie KA 31) al gestart was, en waar handel een prominente plaats in de economie innam. Met *De rijkdom der naties* (1776) presenteerde hij een van de eerste

boeken waarin de economie als een zelfstandige wetenschap werd bestudeerd. Smith ging er vanuit dat de mens handelt vanuit eigenbelang. De mens heeft altijd zijn eigen welzijn voor ogen, en doet zijn best zo veel mogelijk rijkdom en aanzien te vergaren. Een onbedoeld neveneffect is dat hij niet alleen zichzelf daarmee vooruithelpt, maar ook de maatschappij; het starten van een bedrijf bijvoorbeeld zorgt niet alleen voor inkomen (eigenbelang) maar ook voor werkgelegenheid en een nuttig product voor anderen.

De Franse zeventiende-eeuwse economie werd gestuurd door het **mercantilisme**. Daarin werd de eigen markt door de overheid beschermd en import zoveel mogelijk afgeremd. Smith vond dit geen goed systeem. Hij ging ervan uit dat er een zo groot mogelijke markt moest zijn. Dat zou leiden tot verregaande arbeidsspecialisatie, wat volgens Smith positief was. Dan kon ieder individu doen waar hij of zij goed in was en het zou leiden tot winstmaximalisatie, waar opnieuw iedereen van profiteerde. Het was dan ook belangrijk dat de overheid zich zo min mogelijk met de economie bemoeide en de markten niet zou afschermen, want dit leidde alleen maar tot stagnatie. Smiths ideeën over de **vrijemarkteconomie** gelden nog steeds als uitgangspunt voor veel **liberale** regeringen.

VERWERKING

- 2.22 Welke twee doelen heeft Montesquieu met zijn trias politica?
- 2.23 Wat wordt bedoeld met het mercantilisme?

VERBINDING

- 2.24 Leg uit dat Montesquieu de verschillende machten in een logische volgorde noemt.
- 2.25 Verklaar dat het rationele eigenbelang een positieve functie heeft in het systeem van Adam Smith.

Afb. 2.7 Links: portret van Charles de Montesquieu door Jacques-Antoine Dassié (ca. 1780). Rechts: ets van Adam Smith op basis van een medaillon (1811). Smith poseerde niet graag, dus zijn de meeste van zijn portretten gebaseerd op dat medaillon van James Tassie uit 1787.

1748: Charles de Montesquieu publiceert *Over de geest van de wetten* (Frans: *De l'esprit des lois*)

1776: Adam Smith publiceert *De rijkdom der naties* (Engels: *The Wealth of Nations*)

EEN VERANDERENDE POLITIEKE CULTUUR

Rond 1780 konden in Frankrijk 47% van de mannen en 27% van de vrouwen lezen. Er bestond een duidelijke behoefte aan literatuur met informatie over verschillende uiteenlopende onderwerpen: muziek, natuurkunde, opvoeding en politiek. De verlichtingsdenkers konden dus rekenen op een relatief groot lezerspubliek. De filosofen hielden rekening met hun lezers en schreven vlotzende en grappige verhandelingen. En alhoewel de inhoud vaak kritisch was, konden de schrijvers zich niet alleen verheugen op de belangstelling van de burgerij, maar ook op die van de adel en de geestelijkheid. Hiermee veranderde de politieke cultuur. In alle lagen van de bevolking drongen de progressieve zienswijzen op tal van onderwerpen door (zie ook **KA 27**).

Dit viel niet bij iedereen in goede aarde. Zo ontstond er in Frankrijk een ingewikkeld systeem van **censuur**, waarin verschillende instanties (delen van) publicaties probeerden tegen te houden. De Kerk, koninklijke beambten, het parlement en zelfs de drukkers controleerden de teksten op onwettige uitspraken. Dit zorgde ervoor dat de auteurs oplossingen vonden

om die censuur te vermijden. De verhalen kregen meerdere lagen, het taalgebruik werd indirecter en kritiek werd naar een abstract niveau getild. Een voorbeeld daarvan is Montesquieu's *Over de geest van de wetten*, waarin hij de verschillende staatsvormen behandelt. Daarin noemt hij de monarchie, de staatsinrichting van het Frankrijk van zijn tijd, de ideale regeringsvorm, maar tussen de regels door lees je dat hij stiekem van mening is dat het volk moet regeren middels een democratie.

Salons vormden een bijzonder fenomeen in deze tijd. Adellijke dames nodigden filosofen bij hen thuis uit om voordrachten over allerlei onderwerpen te geven. Edelen en gegoede burgers verzamelden zich in deze huiselijke atmosfeer en startten discussies over thema's als vrijheid en tolerantie. Men hield zich keurig aan de beschaafde omgangsvormen, adel en burgerij gingen op voet van gelijkwaardigheid met elkaar om, en het was zeker niet de bedoeling om felle en verhitte gesprekken te hebben. Door deze uitwisseling van informatie en kennis ontstond er langzamerhand zoiets als een publieke opinie. Daarmee zouden vorsten in de toekomst rekening moeten houden.

Afb. 2.8 Portret van Germaine de Staël door Marie Eléonore Godefroid (ca. 1849). Madame de Staël was een invloedrijke schrijfster en essayiste die salons organiseerde tijdens en na de Franse Revolutie. Door haar kritiek op de nieuwe republiek kreeg ze het aan de stok met Napoleon Bonaparte, die haar uit Parijs verbande.

VERWERKING

- 2.26** In welke opzichten verandert de politieke cultuur in Frankrijk?
- 2.27** Wat zijn de oorzaken van het ontstaan van een publieke opinie?

VERBINDING

- 2.28** Blijkt uit de tekst dat de censuur succesvol is? Leg uit.
- 2.29** Wat is het gevaar van censuur? Verwijs in je antwoord naar een andere historische periode.
- 2.30** Worden de salonbijeenkomsten ervaren als revolutionaire daden? Leg uit.

HET VERLICHT ABSOLUTISME

Door de uitgebreide publicaties over de legitimatie van de macht, het vermeende recht om vorsten te mogen afzetten en het seculariseren van de maatschappij werd het voor koningen steeds moeilijker om zich eenvoudigweg te beroepen op het *droit divin*, het goddelijke recht. Het argument dat de koning de macht rechtstreeks van God gekregen had, werd door velen niet meer serieus genomen. Dit gegeven, in combinatie met een ongetwijfeld oprechte interesse in de ideeën van de verlichting, resulteerde in de opkomst van het **verlicht absolutisme** (zie **KA 28**). Bekende voorbeelden van verlichte absolutisten zijn Frederik de Grote van Pruisen en Catharina de Grote van Rusland.

Van Frederik de Grote was bekend dat hij al vroeg belangstelling had voor het verlichtingsdenken. Nog voor hij koning werd, startte hij een correspondentie met Voltaire, een belangrijke Franse filosoof. De briefwisseling duurde meerdere jaren en Voltaire heeft twee jaar aan het Pruisische hof gewoond. Als koning stimuleerde Frederik de Grote de wetenschap, voerde de persvrijheid in, schafte het martelen af, stimuleerde de geloofstolerantie en introduceerde de aardappel. Dit laatste lijkt een vreemde toevoeging, maar het geeft aan dat hij zich zorgen maakte over zijn onderdanen en de voedselsituatie in zijn land. Het verlicht absolutisme wordt vaak samengevat in de zin 'alles voor het volk en niets door het volk'. De macht bleef bij de koning en werd niet gedeeld.

DE IDEEËN EN DE INTENTIES

In de zoektocht naar een rechtvaardigere samenleving vonden de verschillende filosofen elkaar in het bestrijden van de absolute macht van een vorst. Bij Montesquieu beperkte de trias politica de macht. Bij Locke was er sprake van een sociaal contract waarin de koning zich aan de wetten van het natuurrecht moest houden. Rousseau wilde een bestuur dat zijn best deed voor de algemene wil van het volk. Smith benaderde de vraag vanuit de economie en streefde naar een maatschappij waarin niet alleen het individu maar de hele maatschappij zou profiteren van het rationele eigenbelang.

Daarnaast verdween de moraliteit van het geloof naar het privé domein. Dat betekende dat mensen niet meer vervolgd, gestraft of vermoord konden worden op basis van hun religieuze visie.

Wat opvalt is dat de meeste filosofen (op Rousseau na) deze veranderingen mogelijk achtten binnen de bestaande politieke wereldorde. Een revolutie zou in eerste instantie niet nodig zijn - maar die kwam er wel.

VERWERKING

- 2.31** Wat wordt bedoeld met het verlicht absolutisme?
- 2.23** Wat wordt bedoeld met het mercantilisme?

VERBINDING

- 2.32** Is het idee van het verlicht absolutisme in strijd met de verlichting? Geef een argument voor en een argument tegen.
- 2.33** Welk gevaar schuilt in het concept van de algemene wil?

Afb. 2.9 Adolph Menzel, *Koning Frederik II's tafelronde in Sanssouci* (1850). Een geromantiseerd schilderij van het verblijf van Voltaire in paleis Sanssouci in Potsdam.

Op de laatste pagina's van alle historische contexten staan **toepassings-** en **inzichtsvragen** in de volgende categorieën:

- Toepassingsvraag
- Vraag over standplaatsgebondenheid
- Chronologievraag
- Vraag over oorzaak en gevolg
- Vraag over continuïteit en verandering
- Vraag over kenmerkend aspect

Zo kunnen leerlingen oefenen met vragen in de stijl en op het niveau van het CE. De kennis die ze uit de tekst van de betreffende historische context vergaard hebben, leren ze toe te passen op visueel en tekstueel bronmateriaal. Sommige van deze vragen gaan alleen over één deelcontext, andere over meerdere of de gehele HC.

Een voorbeeld van een bronvraag bij deze historische context:

Bron 2.1 Fragment uit *Het maatschappelijk verdrag* (1762) van Jean-Jacques Rousseau:

De mens wordt vrij geboren, en overal ligt hij in ketenen. Wie denk dat hij meester is over de anderen, kan niet voorkomen dat hij nog meer slaaf is dan de anderen. Hoe heeft zich deze verandering zich voltrokken? Ik weet het niet. Hoe kun je deze situatie goedkeuren? Ik geloof dat ik dit vraagstuk kan oplossen.

Indien ik alleen de macht zou bekijken en de gevolgen die daaruit voortvloeien, dan zou ik zeggen: "Zolang een volk gedwongen is te gehoorzamen en ook gehoorzaamt, doet het hier goed aan. Zodra het echter het juk afschudt, handelt het nog beter. Want als het volk zijn vrijheid terugneemt op grond van hetzelfde recht, waarmee men de vrijheid ontnam, dan is het óf toegestaan om deze vrijheid terug te nemen, óf men mocht eenvoudig dit recht niet afnemen."

De maatschappelijke orde is echter een geheiligde rechtsvorm, die als basis dient voor alle andere rechten. Niettemin komt dit recht niet voort uit de natuur; het moet dus gebaseerd zijn op overeenkomsten. Het komt erop aan te weten, van welke aard deze overeenkomsten zijn.

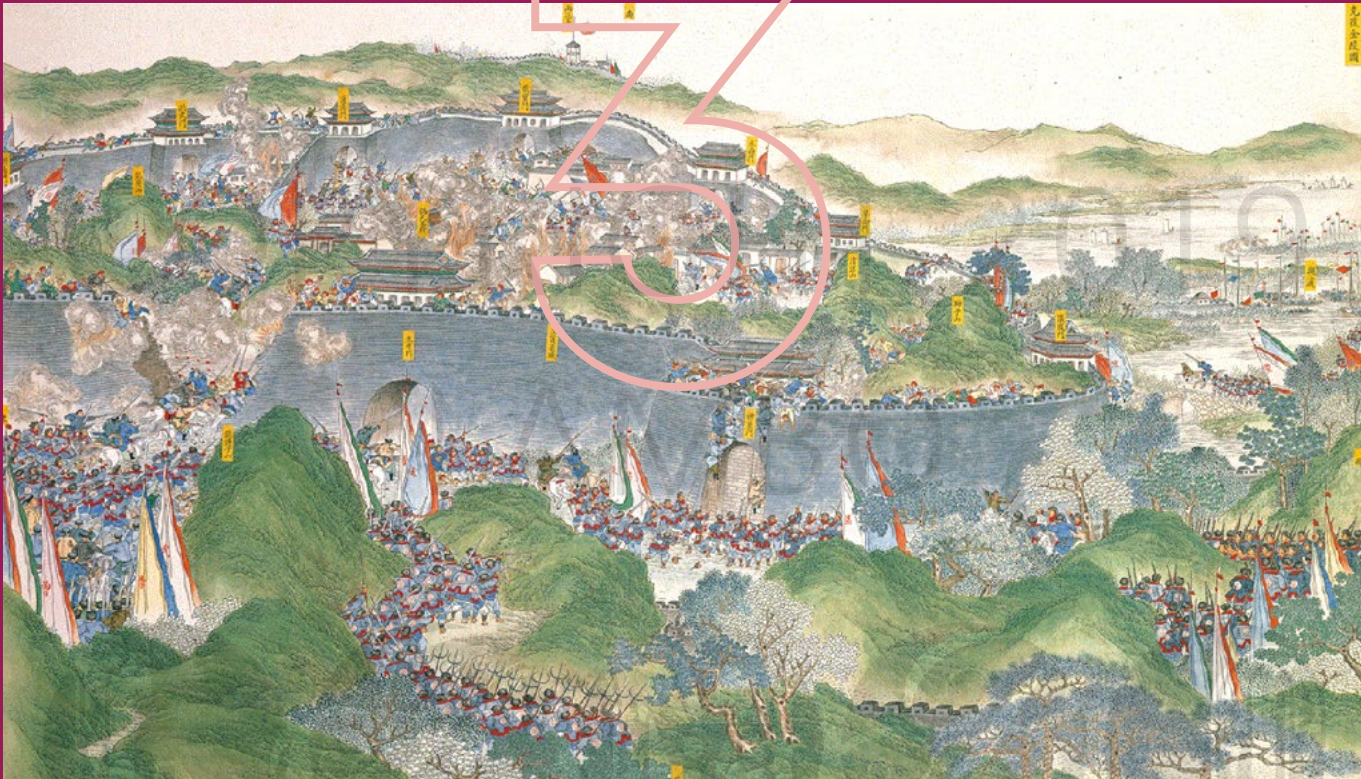
GEBRUIK BRON 2.1.

De Franse filosoof Rousseau laat in deze bron zien dat hij duidelijk gelooft in volkssoevereiniteit.

2.1 Welke pijler van de verlichting wordt in deze bron in verband gebracht met volkssoevereiniteit?

2.2 Geef een citaat dat over het sociaal contract gaat.

2.3 Geef een citaat waar collega-verlichter John Locke het zeker niet mee eens zou zijn.

Afb. 3.1 Wu Youru, *Een scène uit de Taipingopstand* (1886). De Taipingopstand (1850-1864) was een gewelddadige burgeroorlog tegen de Qing-dynastie.

CHINA 1842-2001

Op dit moment is China de op één na grootste economie ter wereld. De verwachting is dat binnen afzienbare tijd China de koppositie overneemt van de Verenigde Staten. Of eigenlijk opnieuw inneemt, want tot de negentiende eeuw had China die al. Het Chinese keizerrijk was het grootste deel van zijn bestaan een welvarende, sterk gecentraliseerde en effectief functionerende staat.

In de negentiende eeuw verloor China haar leidende positie. Europese landen, maar ook de Verenigde Staten en Japan, gingen een groot deel van de wereld op politiek en economisch vlak overheersen. Ook China kreeg met dit moderne imperialisme te maken in een tijd dat het leed onder corruptie, misoogsten, natuurrampen en opstanden. China was, door onvermogen en onwil, niet in staat mee te gaan in de modernisering van de wereld.

Het deel van China dat eind negentiende eeuw niet door buitenlandse mogendheden was ingenomen, was verdeeld en werd overheerst door Chinese warlords die elkaar bevochten. Na de Eerste Wereldoorlog kwam er langzaam modernisering op gang, waarbij Chinese communisten en nationalisten het voortouw namen. Er kwam zelfs het begin van een nieuwe nationale Chinese staat. In de jaren dertig begon Japan echter een veroveringsoorlog tegen China, die voortgezet werd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Na de capitulatie van Japan in WO II brak er een burgeroorlog uit tussen nationalisten en communisten in China. De communisten wonnen. Onder leiding van Mao Zedong werd China omgevormd tot een geïndustrialiseerde communistische staat. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw werd het

communisme op economisch gebied steeds meer losgelaten. China vormde zich steeds meer om tot een politiek nog steeds communistische eenpartijstaat, maar met een kapitalistische vrije markteconomie.

Kenmerkende aspecten bij deze historische context:

- 31** De industriële revolutie die in de westerse wereld de basis legde voor een industriële samenleving
- 33** De moderne vorm van imperialisme die verband hield met de industrialisatie
- 34** De opkomst van emancipatiebewegingen
- 36** De opkomst van politiek-maatschappelijke stromingen: liberalisme, nationalisme, socialisme, confessionalisme en feminisme
- 37** De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie
- 38** Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en facisme/nationaalsocialisme
- 44** Vormen van verzet tegen het West-Europese imperialisme
- 45** De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog
- 46** De dekolonisatie die een eind maakte aan de westerse hegemonie in de wereld
- 48** De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen

HC 3.1 EEN EEUWENOLD KEIZERRIJK GAAT TEN ONDER

Waardoor verloor China zijn positie als regionale grootmacht (1842-1911)?

Al vanaf 221 v.Chr. werd China geregeerd door keizerlijke families, dynastieën genoemd. Aan eeuwenlange stabiliteit kwam een einde door binnenlandse problemen als politieke corruptie, misoogsten en hongersnoden. De agressieve toenadering die Europese landen, Japan en Rusland zochten, brachten het keizerrijk verder aan het wankelen. Uiteindelijk werd in 1912 de laatste Chinese keizer afgezet.

HET OUDE CHINA

De Het oude China was eind achttiende eeuw een voor Europese begrippen immens groot keizerrijk. Rond de 300 miljoen Chinezen leefden onder het gezag van een keizer die als de 'zoon des hemels' regeerde. China was toen al 1000 jaar een sterk **gecentraliseerde** staat. Ondanks de grote oppervlakte van het land was de regering efficiënt georganiseerd: in districten, bestuurd door ambtenaren die door de centrale regering waren aangesteld. Deze ambtenaren, mandarijnen (Chinees: 官 *guān*) genoemd, werden geselecteerd op basis van hun kennis in plaats van op basis van hun afkomst, zoals in Europa het geval was. Iemand die voor de overheid wilde werken, moest een hele serie aan examens afleggen voor hij toegelaten werd als ambtenaar.

Het voortdurende succes van het Chinese keizerrijk kan voor een groot deel toegeschreven worden aan het confucianisme. Het confucianisme is een filosofische stroming met religieuze trekken die diep geworteld was en nog altijd is in de Chinese samenleving.

Confucius, de grondlegger ervan, geloofde sterk in de hiërarchie van de maatschappij. Iedereen was volstrekte gehoorzaamheid verschuldigd aan de persoon die boven hem stond: kinderen aan hun ouders, vrouwen aan hun mannen, onderdanen aan de mandarijnen, enzovoort. Ook voorouderverering, sober leven en hard werken speelden een grote rol. Confucius meende dat deze hiërarchie door de goden bepaald was, vandaar de titel 'zoon des hemels' voor de keizer. De keizer had een door de goden gegeven mandaat om te regeren: onderdanen moest gehoorzaam zijn aan de keizer - maar de keizer moest op zijn beurt het welzijn van zijn onderdanen en van China nastreven. Deze wederzijdse verplichting hielp het Chinese keizerrijk in stand te houden.

Er waren weleens buitenlandse veroveraars en wisselingen van dynastie (de familie die de macht had) maar dat leidde nooit tot het uit elkaar vallen van het Chinese keizerrijk. Nieuwe keizerlijke families volgden de bestaande structuren zo veel mogelijk, waardoor er in de maatschappij weinig veranderde. Soms kwamen deze heersers uit het buitenland, zoals uit Rusland of Mongolië. Ook de laatste keizerlijke familie die China regeerde, de Qing, was van oorsprong niet-Chinees. De Qing stamden af van de Mantsjoes, een half-nomadisch ruitervolk dat aan het begin van de zeventiende eeuw China veroverde. De Mantsjoes namen na hun machtsovername de cultuur en de taal van de Chinezen grotendeels over en lieten het goed werkende overheidsapparaat helemaal in stand.

VERWERKING

- 3.1 Noem de verschillende factoren die bijdroegen aan de stabiliteit van het enorme Chinese keizerrijk en leg ze kort uit.
- 3.2 Waarom werd de keizer de 'zoon des hemels' genoemd?
- 3.3 Hoe heette de ambtenarenklasse?
- 3.4 Waarom leidde de verovering van China door vreemde volken nooit tot het uit elkaar vallen van het keizerrijk?

VERBINDING

- 3.5 Uit welke periode elders in de wereld kennen we nog meer een 'door de goden gegeven mandaat' aan heersers om te regeren?

Afb. 3.2 Een hooggeplaatste mandarijn wacht op een kussen op een bezoeker. Onder andere aan het embleem op zijn kleding kon je zijn rang aflezen. Naast hem staat zijn dienaar. Tekening van de Brit William Alexander, die in 1793 meeging op handelsmissie van de diplomaat Macartney (zie volgende pagina).

221 v.Chr.: de eerste keizer van China verenigt de verschillende Chinese vorstendommen tot één groot keizerrijk

1644: de Mantsjoes veroveren China en vormen een nieuwe dynastie: de Qing-dynastie

1368-1644: Ming-dynastie. In de 17e eeuw kwamen de eerste Europese handelaren op grote schaal naar Azië en China

CHINA EN EUROPA: VAN BEWONDERING NAAR AFSCHUW

Al vanaf de zeventiende eeuw probeerden Europese landen voet aan de grond te krijgen in China. Sommige Chinese producten waren zeer gewild; zijde, porselein en thee brachten veel geld op in Europa. Anderzijds had Europa China weinig te bieden; China produceerde zelf alles wat het nodig had, en producten uit Europa waren vaak slechter van kwaliteit dan de Chinese. Bovendien moest China weinig hebben van 'de barbaren met de rode haren'. China beschouwde zichzelf als het centrum van de wereld, met de keizer als het absolute middelpunt. Volken of landen die wilden handelen met China, moesten altijd eerst een reis naar de keizer maken en een rituele tribuut (belasting) betalen. Daarbij moest die afgevaardigde van dat land erkennen dat de Chinese keizer boven het eigen staatshoofd stond. In de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw kreeg een aantal Europese landen, waaronder de Republiek der Nederlanden, Portugal en Engeland, zo toestemming om in de Chinese stad Kanton handel te drijven met de Chinese handelaren. Dat gebeurde onder streng toezicht van de Chinese overheid, die ervoor waakte dat de Europeanen

te veel invloed zouden krijgen. Christelijke missionarissen die vanuit Europa het christendom probeerden te verspreiden in China werden slechts mondjesmaat toegelaten. De Chinese overheid was zeer wantrouwig tegenover deze vreemde godsdienst met allerlei on-Chinese ideeën.

In de loop van de negentiende eeuw waren veel Europese landen, Engeland voorop, niet meer tevreden met het kleine beetje handel dat ze mochten drijven in China. Europese landen kregen steeds beter gestructureerde overheden, en onder invloed van de **industrialisatie** ontstond het **modern imperialisme** (zie KA 33). Ze breidden hun koloniën uit, omdat ze op zoek waren naar grondstoffen en afzetgebieden voor hun industrie. Veel Europese landen zagen China met zijn grote bevolkingsdichtheid als een ideaal afzetgebied. Bij deze hernieuwde expansiedrift hoorde ook een superioriteitsgevoel: Europeanen begonnen neer te kijken op China, een in hun ogen ouderwets land dat weigerde de westerse beschaving over te nemen.

VERWERKING

- 3.6 Waarom wilden Europese landen graag handelen met China tussen de zeventiende en de negentiende eeuw?
- 3.7 Welke twee factoren belemmerden die handel met China?
- 3.8 Leg uit wat het modern imperialisme was.
- 3.9 Welke verandering in houding van Europeanen tegenover China trad op in de negentiende eeuw?

VERBINDING

- 3.10 Leg het verband tussen industrialisatie en het modern imperialisme uit.

Afb. 3.3 De haven van Kanton in ca. 1820, met de vlaggen van landen die toestemming hadden om handel te drijven met China. In totaal waren er dertien factorijen in Kanton.

1511: een Portugees schip arriveert in de Zuid-Chinese Zee om handel te drijven met China

1601: de jezuïet Matteo Ricci arriveert aan het keizerlijke hof in Peking; start van de bekeringspogingen van de Chinese elite tot het christendom

1724: de Chinese keizer vaardigt een verbod uit op het praktiseren van het christendom

1557: Portugal mag van Chinese ambtenaren het eiland Macau voor de kust van China innemen als handelsbasis

1665: een Nederlandse VOC-koopman geeft een boek uit over China dat aan de basis staat van een grote chinoiserie-hype in Europa

1793: de Engelse diplomaat George Macartney komt in Peking om te onderhandelen met de Chinese keizer over meer vrije handel

BINNENLANDSE PROBLEMEN IN CHINA

In dezelfde periode dat de houding van Europa tegenover China veranderde, kampte China met een aantal binnenlandse problemen. De Qing-dynastie was in de loop van de negentiende eeuw ernstig verzwakt. De keizers waren niet besluitvaardig, namen geen of verkeerde beslissingen en de corruptie aan het keizerlijk hof nam enorm toe. Hovelingen vulden hun zakken met belastinggeld en hoge ambtelijke posities werden verkocht aan de hoogste bidders. Daarnaast was er een grote bevolkingsgroei, waardoor de voedselvoorziening onder druk kwam te staan. Bodemerosie door ontbossing trad op en landbouwgronden raakten uitgeput. Een groot deel van de boerenbevolking verarmde. Voor velen was er geen werk meer, en voor boeren die zelf grond bezaten, liep de opbrengst terug. Bovendien nam de efficiëntie van het ambtelijke bestuur af: er waren meer mensen vanwege de bevolkingsgroei, maar het aantal ambtenaren groeide niet; het bestuursorgaan bleef hetzelfde als honderd jaar ervoor.

Door het verslechterde bestuur en de verarming nam de sociale onrust in China toe. Eind achttiende eeuw was er in het noord-oosten een grote opstand van de Witte Lotus, een boeddhistische sekte die de Qing-dynastie wilde afschaffen. Toen een aantal boerendorpen in opstand kwam tegen te hoge belasting nam de Witte Lotus de leiding. De opstand breidde zich sterk uit en werd pas in 1804 definitief neergeslagen. De grote moeite die dat kostte maakte duidelijk dat ook het Chinese leger niet meer zo sterk was.

Afb. 3.4 Achttiende-eeuws portret van Heshen, de belangrijkste vertrouweling van keizer Qianlong (de keizer ten tijde van de Opstand van de Witte Lotus). Heshen was verantwoordelijk voor het neerslaan van de opstand, wat hij deed door dorpen en steden waar opstandelingen woonden in brand te steken. Later kwam aan het licht dat hij tijdens zijn ambtelijke carrière door middel van afpersing en patronage ongeveer evenveel binnengeharkt had als de helft van de belastingopbrengst in heel het keizerrijk.

VERWERKING

- 3.11 Noem alle problemen waarmee China begin negentiende eeuw kampte en geef er een korte uitleg bij.
- 3.12 Wat was de Opstand van de Witte Lotus?
- 3.13 Wat maakte deze opstand duidelijk over het Chinese leger?

VERBINDING

- 3.14 Henshen, hiernaast afgebeeld, is de Chinese geschiedenisboeken ingegaan als een grote schurk. Leg uit waarom, en betrek in je antwoord ook het begrip patronage.

1796-1804: Opstand van de Witte Lotus

ENGELAND BREEKT CHINA OPEN

Terwijl deze binnenlandse problemen speelden, probeerden Europese landen steeds meer invloed te krijgen in China. Met name Engeland wilde graag veel meer kunnen verkopen aan China. Engelse handelaren beheersten al een zeer winstgevende smokkelhandel met China; in de loop van de achttiende eeuw was er in China een serieus probleem ontstaan met opiumverslaving, waar Engelse handelaren goed van profiteerden. Heel veel Chinezen waren verslaafd geraakt aan het inhaleren van opium. De Chinese keizer verbood dan ook de handel in opium. Ondanks het verbod nam aan het begin van de negentiende eeuw de Engelse smokkel in opium alleen maar verder toe, zonder dat de Chinese regering er veel tegen deed. In 1839 trad een nieuwe Chinese keizer doortastend op door een grote partij opium in beslag te nemen en te vernietigen en enkele Engelse handelaren te arresteren. De Engelse regering reageerde direct en stuurde een vloot en leger naar China, om 'Britse onderdanen en hun eigendommen te beschermen'. Dit leidde tot de Eerste Opiumoorlog. Het Engelse leger en de Engelse vloot bleken superieur. Een Brits leger van slechts 7000 man bracht het enorme Chinese leger nederlaag na nederlaag toe en de Chinese vloot werd hopeloos verslagen. De Chinese keizer moest toegeven aan de Engelsen en sloot het Verdrag van Nanking in 1842. Dit was de eerste van een serie verdragen met Europese landen die in China nog steeds bekend staan als de 'ongelijke verdragen'.

In het Verdrag van Nanking werd afgesproken dat er vijf 'verdrags-havens' kwamen waar vrijhandel werd toegestaan zonder controle van de Chinese overheid. Daarnaast kreeg Engeland Hongkong als permanente basis in China en erkende de Chinese keizer voortaan formeel dat de Engelse koning gelijkwaardig was aan de Chinese keizer. Tot slot bedongen de Engelsen dat Engelse onderdanen in China bij een misdaad of gerechtelijk conflict onder de Engelse rechtspraak zouden vallen in plaats van onder de Chinese. Dit heet met een moeilijk woord 'extraterritorialiteit'. Die laatste twee punten waren veel Chinezen een doorn in het oog. Andere Europese landen eisten, en kregen, soortgelijke verdragen met China.

Een kleine tien jaar later brak de Tweede Opiumoorlog uit, omdat Engeland, bijgestaan door Frankrijk dit keer, vond dat China de vrijhandel nog steeds te veel probeerde in te perken. Ook deze oorlog werd roemloos verloren door China. Toen was het hek volledig van de dam: er kwamen tien nieuwe verdragshavens bij voor alle Europese landen; de Yangtze-rivier, de belangrijkste rivier van China, mocht vrij bevaren worden door buitenlandse schepen; er kwamen buitenlandse ambassades in Peking; China moest een enorme schadevergoeding betalen.

VERWERKING

- 3.15 Leg zo volledig mogelijk uit wat de aanleiding was voor de Eerste Opiumoorlog.
- 3.16 Leg uit waarom de Engelse regering het prima vond een oorlog te beginnen tegen China.
- 3.17 Noem de belangrijkste punten uit het Verdrag van Nanking en leg elk punt kort uit.
- 3.18 Leg uit wat de oorzaken en gevolgen waren van de Tweede Opiumoorlog.

VERBINDING

- 3.19 Leg het verband tussen de Eerste en de Tweede Opiumoorlog uit.
- 3.20 Leg het verband tussen de Chinese binnenlandse problemen en het verliezen van de Opiumoorlogen uit.

Afb. 3.5 Het Engelse stoomschip *Nemesis* vernietigt de Chinese oorlogsschepen in de haven van Anson in januari 1841.

1839-1842: Eerste Opiumoorlog

1842: Verdrag van Nanking

1856-1860: Tweede Opiumoorlog (ook vaak Arrow-oorlog genoemd)

DE BINNENLANDSE PROBLEMEN NEMEN TOE

Het verlies in de Opiumoorlogen maakte voor veel Chinezen duidelijk dat de keizer het allemaal niet meer aankon. Zij zagen daarin een teken dat het confuciaanse ‘mandaat van de hemel’ was vervallen. Er braken opnieuw grote opstanden uit tegen de keizerlijke dynastie. Wederom was meestal de slechte economische positie van de boeren de oorzaak van de opstanden. In het zuiden verwoestte een jarenlange burgeroorlog enkele van de meest welvarende en vruchtbare gebieden. Deze Taipingopstand duurde van 1851 tot 1865. De Taiping was een sekte met christelijke elementen. De leider, Hong Xiuquan, beschouwde zichzelf als de broer van Jezus Christus. Hij vergaarde een enorme aanhang onder de ontevreden boeren door beloftes van herverdeling van land en de afschaffing van privébezit te doen. Hij riep het hemelse koninkrijk van Taiping (‘hemelse vrede’) uit.

Het kostte de Qing veel moeite deze opstand te onderdrukken, wat mede dankzij hulp van de Fransen en Engelsen toch lukte. De belangrijkste reden dat de Taipingopstand mislukte, was dat de ambtenarenfamilies in de opstandige gebieden uiteindelijk trouw bleven aan de Qing-dynastie. Bovendien was er een gebrek aan leiding en organisatie bij de opstandelingen.

Gelijktijdig met de Taipingopstand waren er nog diverse andere opstanden. In 1851 brak na een grote reeks overstromingen van de Gele Rivier in het noorden van China een door de Witte Lotus geïnspireerde opstand uit, die pas in 1868 werd onderdrukt. In het zuidoosten waren allerlei opstanden in provincies waar veel moslims woonden. Deze niet-etnische Chinezen werden vaak achtergesteld bij de Chinese bevolking. Al deze opstanden werden pas begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw onderdrukt.

Afb. 3.6: Wu Youru, Een scène uit de *Taipingopstand* (1886).

VERWERKING

- 3.21 Waardoor geloofden veel boeren dat het ‘mandaat van de hemel’ was vervallen?
- 3.22 Noem drie grote opstanden in China in deze tijd en geef een korte uitleg waarom de opstanden uitbraken.
- 3.23 Leg uit waarom deze opstanden uiteindelijk allemaal mislukten.

VERBINDING

- 3.24 Leg uit waarom er meerdere opstanden tegelijkertijd uitbraken op verschillende plaatsen in het keizerrijk.

1951-1865: Taipingopstand

1853-1878: diverse opstanden van moslims in het zuidoosten van China

1853-1868: Nianopstand

ZELFVERSTERKINGSBEWEGING

Al deze problemen en opstanden schudden een heleboel mensen aan het keizerlijk hof wakker, inclusief de keizer zelf. Onder leiding van een kleine groep mensen ontstond in de jaren na 1860 de Zelfversterkingsbeweging, die alles behalve een radicale opstand was. De oplossing zocht men in een voorzichtige **modernisering** van China naar westers model. Daarbij spiegelde China zich in de loop van de tijd meer en meer aan Japan. Japan was sinds 1854 in een heel hoog tempo gemoderniseerd: het had een westers onderwijsstelsel aangenomen, een westers militair apparaat opgebouwd en het land was met een enorme snelheid gaan **industrialiseren**. Daarmee hadden ze met succes het westerse **imperialisme** buiten de deur gehouden. China’s doel was ongeveer hetzelfde: westerse technologie overnemen om de eigen samenleving en cultuur te kunnen beschermen.

Waar echter in Japan de samenleving en economie radicaal transformeerden, was er in China geen sprake van een diepgaande verandering. Het Chinese leger en de Chinese vloot werden met moderne wapens uitgerust en de officieren kregen een westerse militaire training. Om niet afhankelijk te blijven van westerse instructeurs werden er zelfs enkele scholen gesticht waar westers wetenschappelijk en technologisch onderwijs werd ingevoerd. Ook werden in sommige steden industrieën opgebouwd. Er was echter geen sprake van een verandering in de mentaliteit. Technologisch onderwijs was iets waar de mandarijnen, de ambtenarenklasse, op neerkeken, dus bleef

het examenstelsel gebaseerd op traditionele confucianistische waarden. Ook werd een ambtelijke carrière hoger gewaardeerd dan een militaire carrière. De economie bleef gebaseerd op de landbouw. Nieuwe fabrieken werden onder streng staatstoezicht gehouden, waarbij winsten meer in de zakken van de ambtenaren of bij de overheid terechtkwamen dan dat ze opnieuw werden geïnvesteerd. Het aanleggen van spoorlijnen en telegraafstelsels werd vaak actief door burgers tegengewerkt, omdat een groot deel van de bevolking vond dat deze de balans in de natuur verstoorde. Spoorlijnen werden daarnaast gezien als een onwelkome concurrentie voor het traditionele vervoer door koelies en rivierschepen.

Het mislukken van de Zelfversterkingsbeweging werd pijnlijk duidelijk toen er een oorlog met Japan uitbrak. Korea was al sinds jaar en dag een tributstaat van China: een handelspartner die veel van de Chinese normen en waarden had overgenomen. Eind negentiende eeuw was Korea echter steeds meer onder invloed van Japan komen te staan. Japan beschouwde Korea als een gebied waar het grondstoffen en afzetgebieden kon verkrijgen. Toen China in 1894, op verzoek van de Koreaanse koning, een leger naar Korea stuurde zonder overleg met Japan, kwam het tot een oorlog. Japan maakt zowel het Chinese leger als de vloot volkomen in. Het leidde tot een vredesverdrag, het Verdrag van Shimonoseki, waarin China een grote schadevergoeding moest betalen aan Japan, Korea onder Japanse invloed kwam en Taiwan in het bezit van Japan eindigde.

VERWERKING

- 3.25 Wat was het doel van de Zelfversterkingsbeweging?
- 3.26 Leg uit welke verschillende bevolkingsgroepen tegen modernisering waren en waarom.
- 3.27 Leg uit waardoor de Eerste Chinees-Japanse Oorlog uitbrak.
- 3.28 Welke nadelige voorwaarden voor China stonden er in het Verdrag van Shimonoseki?

VERBINDING

- 3.29 Waarom spiegelde China zich in zijn modernisering naar Japans model, en niet naar westers?
- 3.30 Leg uit waarom het falen van het beschermen van Korea tegen de Japanners extra pijnlijk was voor China.

Afb. 3.7 Spotprent uit het Engelse blad *Punch*: het kleine Japan verslaat ‘reus’ China (1894).

1854: Japan begint het eigen land intensief te moderniseren

1894-1895: Eerste Chinees-Japanse Oorlog

1860: begin van de Zelfversterkingsbeweging

1895: Verdrag van Shimonoseki

DE BOKSEROPSTAND

De Chinees-Japanse Oorlog kan in veel opzichten gezien worden als de eerste stap naar de val van het Chinese keizerrijk. Europese landen, die hadden verwacht dat het veel grotere China zou winnen, verloren het laatste beetje respect dat ze voor China hadden. Ze begonnen aan de kusten van China rond de verdrags-havens steeds grotere gebieden te claimen die ze ‘invloedssferen’ noemden, maar die in feite gewoon kolonies waren. Het keizerrijk raakte daardoor steeds meer rijke gebieden kwijt: vruchtbare landbouwgebieden, maar ook industrieën.

Keizer Guangxu deed nog één poging China daadwerkelijk grondig te hervormen. Hij kondigde aan dat de ambtenarenexamens zouden worden afgeschaft, dat er een grondwet en een parlement zouden komen en dat het onderwijs zou worden gereorganiseerd. Deze hervormingen, vanwege de korte duur de ‘honderd dagen van hervorming’ genoemd, werden actief tegengewerkt door de mandarijnen en de conservatieve leden van de regering. Tegelijkertijd brak in grote delen van

China een nieuwe opstand uit. Door een aantal misoogsten en overstromingen begon een grote groep landloze boeren hun woede te koelen op alles wat zij zagen als westerse invloeden in China. Missionarissen, christelijke bekeerlingen, westerse handelslieden, fabrieksdirecteuren en diplomaten werden aangevallen en vermoord, hun bezittingen vernield en hun huizen geplunderd. Deze opstand is de geschiedenis ingegaan als de Bokseropstand, omdat er veel leden van kungfu-boksscholen aan deze opstand meededen. De mandarijnen, die de orde moesten handhaven, deden weinig tot niets. Zij zagen de Bokseropstand als een goede manier om de westerlingen een lesje te leren en de hervormingen tegen te werken. Ze werden gesteund door de keizerin-weduwe Cixi, moeder van de keizer, die veel macht had en zo haar zoon ondermijnde in de regering. Uiteindelijk werd de Bokseropstand neergeslagen door een samenwerkingsverband van westerse landen, die besloten een gezamenlijk leger te sturen. Zij versloegen de Bokkers, herstelden de orde en kregen zo nog meer grip op China.

Afb. 3.8: Foto van Bokkers (1900).

VERWERKING

- 3.31** Waarom begonnen de Europese landen na de Chinees-Japanse oorlog steeds meer gebieden te claimen in China?
- 3.32** Welke hervormingen wilde keizer Guangxu doorvoeren in de ‘honderd dagen van hervorming’?
- 3.33** Waarom traden de mandarijnen en het conservatieve deel van de regering (onder leiding van keizerin Cixi) niet op tegen de opstand?

VERBINDING

- 3.34** Leg uit wat de Bokseropstand was. Leg ook uit wat de aanleiding ervoor was.
- 3.35** Leg uit in hoeverre de Bokseropstand wel of niet past in de tijdsgeschiedenis (rond 1900) in China.

1898: de ‘honderd dagen van hervorming’ door keizer Guangxu

1900-1901: Bokseropstand

1898: de conservatieve elite dwingt keizer Guangxu de hervormingen op te geven. De machtige en aartsconservatieve keizerin-weduwe Cixi neemt de leiding over van de keizer

1901: Peking ingenomen door een coalitie van Europese landen en Japan

HET EINDE VAN HET KEIZERRIJK

Hoewel de keizerlijke regering na de Bokseropstand nog steeds probeerde hervormingen door te voeren, was dat in de praktijk vrijwel niet meer mogelijk. Het centrale gezag was zwak en het staatsapparaat functioneerde slecht. De bevolking was ontevreden en had geen vertrouwen meer in de keizerlijke dynastie. De ambtenaren die over de verschillende districten heersten, gingen zich opstellen als koningen over hun eigen landjes. Om hun macht en hun eigen district te beschermen waren ze al sinds 1860 steeds meer soldaten in dienst gaan nemen. Zij ontwikkelden zich tot *warlords*.

Daarnaast stonden grote gebieden nu onder rechtstreeks bestuur van diverse Europese landen en Japan. Wat er over was van het keizerrijk, concentreerde zich rondom Peking. In 1908 overleed keizer Guangxu, en zijn tweejarige zoon Puyi volgde hem op. De nieuwe regering, met aan het hoofd Puyi's vader als regent die namens de jonge keizer het land leidde, probeerde wanhopig het kleine beetje gezag dat ze nog had te behouden.

Na een zoveelste misoogst en opstand begon in oktober 1911 een legeronderdeel te muiten, met veel geweld en doden tot gevolg. De regent riep de hulp in van een leger onder leiding van generaal Yuan Shikai. Deze legerleider zette zijn troepen niet in, maar onderhandelde dat de jonge keizer troonsafstand deed. Daarmee was het einde van het eeuwenoude keizerrijk een feit. Yuan Shikai riep zichzelf uit tot de eerste president van de Republiek China. Zijn missie was van China een moderne **democratische** republiek te maken, maar in de praktijk was hij een **dictator**.

VERWERKING

- 3.36** Om welke redenen functioneerde het staatsapparaat niet meer?
- 3.37** Hoe ontwikkelden de mandarijnen in de districten zich tot *warlords*?
- 3.38** Wie was Yuan Shikai?

VERBINDING

- 3.39** Beargumenteer dat het afzetten van de keizer nog relatief lang heeft geduurd in het licht van de ontwikkelingen vanaf de negentiende eeuw in China.

Afb. 3.9 Keizer Puyi (rechts) met zijn vader en zijn jongere broertje op diens schoot (1909).

1901: mislukte pogingen van keizerlijke regering tot verdere hervormingen

1911: generaal Yuan Shikai neemt de macht over

1908: keizer Guangxu en keizerin Cixi overlijden kort na elkaar; de tweejarige kroonprins Puyi wordt keizer

12 februari 1912: officiële troonsafstand Puyi en einde Chinese keizerrijk

Op de laatste pagina's van alle historische contexten staan **toepassings- en inzichtsvragen** in de volgende categorieën:

- Toepassingsvraag
- Vraag over standplaatsgebondenheid
- Chronologievraag
- Vraag over oorzaak en gevolg
- Vraag over continuïteit en verandering
- Vraag over kenmerkend aspect

Zo kunnen leerlingen oefenen met vragen in de stijl en op het niveau van het CE. De kennis die ze uit de tekst van de betreffende historische context vergaard hebben, leren ze toe te passen op visueel en tekstueel bronmateriaal. Sommige van deze vragen gaan alleen over één deelcontext, andere over meerdere of de gehele HC.

Een voorbeeld van een bronvraag bij deze historische context:

Bron 3.1 Geïllustreerde voorpagina van de Franse krant *Le Petit Parisien* (1900), waarop te zien is hoe 'de Chinese bokkers' een spoorlijn vernietigen. *Le Petit Parisien* was in die tijd de krant met de grootste oplage ter wereld.

GEBRUIK BRON 3.1.

- 3.1** Leg uit waarom deze bokkers juist een spoorlijn slopen.
- 3.2** Leg uit hoe het kan dat deze scène de voorkant van een Franse krant haalde.
- 3.3** (zonder bron) Waarom duurde het lange tijd voordat de bokseropstand werd neergeslagen?

Afb. 4.1 Spelende kinderen bij de Berlijnse Muur aan de West-Duitse kant (1962). De Muur verdeelde van 1961 tot 1989 Duitsland in een kapitalistisch West-Duitsland, de BRD, en een communistisch Oost-Duitsland, de DDR.

DUITSLAND IN EUROPA 1918-1991

Duitsland neemt een belangrijke plaats in binnen het huidige Europa. Het is een stabiel democratisch land, een economische grootmacht en een van de leidende landen binnen de Europese Unie. Dat is niet altijd zo geweest.

De Duitse eenheidsstaat ontstond pas in 1871. Dat was een niet-democratisch land geleid door een keizer. De laatste keizer, Wilhelm II, wilde van Duitsland een Europese grootmacht maken. Door de nederlaag in de Eerste Wereldoorlog bereikte hij dat doel niet. Duitsland werd hiervoor zwaar gestraft in de Vrede van Versailles. Nadat Wilhelm II afgezet was, werd Duitsland een democratie; een staatsvorm waar niet iedereen in het land even gelukkig mee was. In deze moeilijke naoorlogse periode vol hoop en teleurstellingen wist de NSDAP onder leiding van Adolf Hitler aan de macht te komen. De democratie verdween en weer streefde een autoritaire leider naar een oppermachtige positie in Europa. En ook deze keer lukte het niet. Duitsland moest zich overgeven en zijn toekomst kwam in handen van de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog.

Deze overwinnaars kregen onderling al snel ruzie en raakten verdeeld in twee kampen, met aan de ene kant de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk en aan de andere kant de Sovjet-Unie. Ze werden het samen niet eens over de toekomst van Duitsland en zo ontstonden er twee Duitslanden: de democratische, kapitalistische BRD in het westen en de communistische DDR in het oosten. De Koude Oorlog was begonnen. De spanningen liepen hoog op en in 1961 liet de Oost-Duitse regering een muur bouwen in Berlijn, om te voorkomen dat er Oost-Duitsers van de DDR naar de BRD zouden vluchten.

Vanaf de jaren 60 namen de spanningen tussen de VS en de SU langzamerhand af. Ook de relatie tussen de BRD en de DDR werd beter. Toch zag het er lang naar uit dat er geen Duitse hereniging zou komen. Maar in de tweede helft van de jaren 80 werden grote veranderingen in gang gezet. De Russische controle op Oost-Europa nam af en de bevolking in de DDR kwam in opstand tegen de eigen regering. In 1989 viel de Berlijnse Muur. Een jaar later hield de DDR op te bestaan en werden de DDR en BRD samengevoegd tot één Duitsland.

Kenmerkende aspecten bij deze historische context:

- 37** De rol van moderne propaganda- en communicatiemiddelen en vormen van massaorganisatie.
- 38** Het in praktijk brengen van de totalitaire ideologieën communisme en fascisme/nationaalsocialisme.
- 39** De crisis van het wereldkapitalisme.
- 40** Het voeren van twee wereldoorlogen.
- 41** Racisme en discriminatie die leidden tot genocide, in het bijzonder op de Joden.
- 42** De Duitse bezetting van Nederland.
- 45** De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog.
- 47** De eenwording van Europa.
- 48** De toenemende westerse welvaart die vanaf de jaren zestig van de 20e eeuw aanleiding gaf tot ingrijpende sociaal-culturele veranderingsprocessen.

HC
4.1

NAZISME ALS EEN DONKERE WOLK OVER EUROPA

Wat leidde tot de opkomst van het nationaalsocialisme en welke gevolgen had dit voor Duitsland en Europa (1918-1945)?

Duitsland werd in de Vrede van Versailles zwaar gestraft na het verlies van de Eerste Wereldoorlog. Vooral de hoogte van de herstelbetalingen en het feit dat Duitsland de schuld kreeg van het uitbreken van de oorlog werden door de Duitsers als zeer onrechtvaardig ervaren. Een voor Duitsland nieuwe regeringsvorm, een democratie, moest de naoorlogse problemen oplossen. Dit lukte niet. Toen Hitler eenmaal tot rijkskanselier benoemd was, wist hij snel alle macht naar zich toe te trekken. Een paar jaar daarna begon de Tweede Wereldoorlog.

DE EERSTE WERELDOORLOG

Onder leiding van keizer Wilhelm II waren de Duitsers in 1914 vol zelfvertrouwen gestart met de oorlog. Het zou, zo dachten ze, een korte strijd worden met moderne wapens (zie KA 40). Maar de realiteit was heel anders. De geplande snelle opmars in het westen kwam tot stilstand in een langdurige loopgravenoorlog. Met de moderne wapens werden aan beide zijden veel mensenlevens vernietigd, maar werd geen terreinwinst geboekt. De bondgenoten waren zwak en het Duitse leger stond er steeds meer alleen voor. En toen de Amerikanen in 1917 de oorlog aan Duitsland verklaarden en in 1918 zich daadwerkelijk in de strijd mengden, was het duidelijk dat de Duitsers zich snel gewonnen zouden moeten geven.

De Amerikanen wilden wel onderhandelen over een wapenstilstand, maar eisten eerst democratische hervormingen in Duitsland. De Duitse legerleiding gaf de keizer het advies om een nieuwe,

democratische regering aan te stellen, waar ook socialisten in zouden zitten. Deze regering moest dan de wapenstilstand tekenen en er de verantwoordelijkheid voor dragen – in plaats van de keizer en legerleiding. De keizer ging in op het advies en zo kwam er voor het eerst een parlementaire regering in Duitsland.

HET EINDE VAN HET DUITSE KEIZERRIJK

Hierna brak een chaotische tijd aan. De rijkskanselier van het keizerrijk, Max von Baden, stond van meerdere kanten onder druk. In delen van Duitsland wilde men politieke verandering en braken er gewelddadige opstanden uit. De Amerikanen, Engelsen en Fransen eisten meer democratische hervormingen en streefden naar het vertrek van de keizer. Maar de keizer weigerde om zomaar af te treden. Ondertussen ging de oorlog nog steeds door. Ten slotte werd de keizer gedwongen af te treden en vroeg de rijkskanselier een wapenstilstand aan bij de geallieerden. De nieuwe rijkskanselier was een socialist, Friedrich Ebert. Zijn partijgenoot Scheidemann riep zonder goed overlegd te hebben de republiek Duitsland uit.

Op 11 november 1918 werd de wapenstilstand ondertekend door vertegenwoordigers van de nieuwe Duitse burgerregering in een treinwagon bij de Franse plaats Compiègne. De Eerste Wereldoorlog was voorbij. Het keizerrijk had opgehouden te bestaan.

VERWERKING

- 4.1 Welke Duitsers namen het initiatief voor een wapenstilstand?
- 4.2 In de laatste oorlogsmaanden was er sprake van een zekere chaos in Duitsland. Noem twee ontwikkelingen die bijdroegen aan die chaos.

VERBINDING

- 4.3 Leg uit waarom de Amerikanen eerst democratische hervormingen eisten van Duitsland, voordat ze wilden onderhandelen over een wapenstilstand.

Afb. 4.2 Scheidemann roept de republiek Duitsland uit, vanuit het raam van de Rijkskanselarij (9 november 1918).

28 juli 1914: Oostenrijk-Hongarije verklaart de oorlog aan Servië. Hiermee begint de Eerste Wereldoorlog.

9 november 1918: Scheidemann roept de republiek Duitsland uit, Duitsland is voor het eerst een democratie

11 november 1918: nieuwe Duitse democratische regering tekent de wapenstilstand van de Eerste Wereldoorlog

DE MOEILIJKE START VAN HET NIEUWE DUITSLAND (1919-1923)

In Duitsland was men opgelucht dat de oorlog eindelijk voorbij was. Maar er was ook sprake van verwarring en onzekerheid over drie problemen. In politiek opzicht vroeg men zich af hoe de nieuwe republiek zou gaan functioneren. Zou er een stabiele staat kunnen ontstaan? Een tweede punt van onzekerheid was het vredesverdrag. Er was alleen nog maar een wapenstilstand getekend na de Eerste Wereldoorlog. In Versailles moest nog onderhandeld worden over de definitieve vredesvoorwaarden. Hoe hard zouden de geallieerden Duitsland straffen voor de oorlog? Het derde probleem was de economie. Zou het na de dure en ontregelende oorlog lukken om de economie weer op gang te krijgen?

DE POLITIEKE SITUATIE: VOOR HET EERST EEN DEMOCRATIE

Omdat er in de hoofdstad Berlijn gevechten waren tussen revolutionairen en het leger, vonden de vergaderingen over de nieuwe grondwet in het rustige universiteitsstadje Weimar plaats. In augustus 1919 werd daar de nieuwe grondwet gepresenteerd. Duitsland werd een democratische republiek met een president als staatshoofd. De regering moest zich verantwoorden tegenover de Rijksdag. Alle volwassen mannen én vrouwen kregen kiesrecht. Omdat deze nieuwe democratische staatsvorm in Weimar

geschreven en gepresenteerd werd, noemen we Duitsland in de periode van 1919 tot 1933 ook wel de Republiek van Weimar.

De nieuwe democratische republiek had vanaf het begin veel tegenstanders. Monarchisten wilden het keizerrijk behouden, de oude elite en de legerleiding geloofden niet in de democratie en veel ambtenaren, opgeleid in het oude systeem, vreesden de democratische vernieuwingen. Bovendien werd vanuit legerkringen de dolkstootlegende verspreid. Na de oorlog verklaarde generaal Ludendorff dat het Duitse leger nog best had kunnen doorvechten, maar dat het was verraden door de regering en de socialisten. De regering zou zonder medeweten van het leger tot een wapenstilstand hebben besloten. Het dappere Duitse leger was daarmee verslagen door een dolk in de rug van de eigen democratische en socialistische regering. Verder kwam er vanuit linkse partijen felle kritiek. Velen wilden graag een revolutie naar het voorbeeld van Rusland, waar Lenin en zijn communisten in 1917 aan de macht waren gekomen. Dit revolutionaire succes moest toch ook in Duitsland mogelijk zijn?

Bij de Rijksdagverkiezingen van 1920 vielen de uitslagen tegen voor de partijen die de democratie steunden: de sociaaldemocraten (socialisten), de liberalen en de katholieke partij. Ze hadden maar een kleine meerderheid in het parlement. De Republiek van Weimar werd daarom ook wel 'de republiek zonder republikeinen' genoemd.

VERWERKING

- 4.4 Met het beëindigen van de oorlog waren de zorgen niet voorbij in Duitsland. Noem drie problemen waar het land mee te kampen had.
- 4.5 Waarom noemen we Duitsland in de periode van 1919 tot 1933 de Republiek van Weimar?
- 4.6 Welke groepen waren overwegend tegen de democratische republiek en waarom?

VERBINDING

- 4.7 De dolkstootlegende is een verhaal met elementen die waar zijn, maar ook met elementen die verzonnen zijn.
- Wat is waar?
 - Wat is verzonnen?

Afb. 2.3 Regeringstroepen op weg naar de Alexanderplatz in Berlijn. Daar hielden linksradicale aanhangers een staking tegen de nieuwe democratische regering, omdat ze een communistische samenleving wilden naar Russisch voorbeeld (maart 1919).

Januari-maart 1919: communistische opstanden tegen de nieuwe regering

Juni 1920: eerste verkiezingen van de Republiek van Weimar

Augustus 1919: de republiek krijgt een democratische grondwet

DE VREDE VAN VERSAILLES

Na de Eerste Wereldoorlog sloten de geallieerden vijf aparte verdragen met de verliezende landen. In de Vrede van Versailles werden de voorwaarden voor Duitsland vastgelegd. Bij de onderhandelingen mochten de Duitsers tot hun verbazing niet aanwezig zijn. Na vijf maanden onderhandelen werden ze in juni 1919 uitgenodigd om het voor hen zeer nadelige verdrag te ondertekenen.

In het verdrag werd Duitsland verplicht tot herstelbetalingen (in 1921 werd bepaald dat het hierbij ging om een bedrag van 132 miljard goudmark). Om te rechtvaardigen dat Duitsland moest betalen, werd een artikel opgenomen waarin Duitsland verantwoordelijk werd gehouden voor het uitbreken van de oorlog. Het gebied Elzas-Lotharingen kwam weer terug bij Frankrijk. In het oosten moest een gebied afgestaan worden aan Polen. Het leger mocht uit maximaal 100.000 man bestaan. De schepen van de marine moesten ingeleverd worden en het hebben van een luchtmacht werd verboden. De koloniën werden afgepakt en het Rijnland (een deel van Duitsland links van de Rijn) werd gedemilitariseerd. De Duitsers reageerden geschrokken, maar ondertekenden wel. Ze waren boos over het feit dat ze niet bij de onderhandelingen waren betrokken. Boos dat alleen Duitsland verantwoordelijk werd gehouden voor het uitbreken van de oorlog. Ze kregen, zoals ze het zelf formuleerden, de *Alleinschuld*. En ze waren geschrokken van de hoogte van de herstelbetalingen. Hoe kon Duitsland nu zijn eigen economie na de oorlog weer opbouwen? Kortom, in Duitsland vond men de Vrede van Versailles bijzonder onrechtvaardig.

Afb. 2.4 Franse soldaten bezetten Essen (1923).

DE ECONOMISCHE SITUATIE EN DE CRISIS VAN 1923

Het lukte de Duitse regering niet de economie op gang te krijgen. Door de Vrede van Versailles was Elzas-Lotharingen weer in Franse handen gekomen. Dit was een economisch waardevol gebied met ijzererts en steenkool. Door de enorme herstelbetalingen kon er bovendien weinig geïnvesteerd worden in de eigen economie.

De Duitse regering kondigde aan dat ze niet meer in staat was om de herstelbetalingen te voldoen. De Fransen reageerden hierop door samen met de Belgen het Duitse Ruhrgebied te bezetten. Dit was het industriële centrum van Duitsland. Met de opbrengsten uit de industrie, zo dachten de Fransen en Belgen, kregen ze toch hun geld. Maar de Duitse regering riep de arbeiders in het Ruhrgebied op om te gaan staken. De Duitse arbeiders gaven hier massaal gehoor aan en de bezetting leverde de Fransen en Belgen nauwelijks iets op. Om de steun van de arbeiders te houden, betaalde de Duitse regering de lonen wel door. Er werd steeds meer geld bijgedrukt. Dat zorgde voor een steeds hoger wordende inflatie, ook wel hyperinflatie genoemd. Zo kostte een kilo brood in december 1921 nog 4 mark, maar in november 1923 was dat 201.000.000 mark. Dit had grote gevolgen voor de samenleving. Alle financiële zaken die waren afgesproken voor een langere termijn waren volkomen waardeloos geworden. Er was sprake van een enorme economische crisis.

VERWERKING

- 4.8** Waarom vonden de Duitsers de Vrede van Versailles een onrechtvaardige vrede? Noem drie punten.
- 4.9** Waarom bezetten de Fransen (en Belgen) het Ruhrgebied in 1923?
- 4.10** Waardoor ontstond er hyperinflatie?

VERBINDING

- 4.11** Leg uit waarom de Fransen en Belgen het gerechtvaardigd vonden het Ruhrgebied te bezetten om hun geld te krijgen.

DE STABIELE JAREN 1924-1929

De voormalige geallieerden zagen in dat de bezetting van het Ruhrgebied nergens toe leidde. De Amerikanen kwamen met een voorstel voor een oplossing: het Dawesplan. De Fransen en Belgen moesten hun bezetting beëindigen. Duitsland kreeg toestemming om in de eerste jaren een lager bedrag aan herstelbetalingen over te maken (maar het totaalbedrag bleef hetzelfde). De Duitse nationale bank kwam onder toezicht van de geallieerden. En Duitsland mocht grote sommen geld lenen van het buitenland, vooral van de Verenigde Staten. Het plan leek goed te werken. De economie trok aan en de hyperinflatie verdween. Toch waren er ook nadelen. Aan de extreme hoogte van de herstelbetalingen werd niets veranderd. En de Duitse economie werd afhankelijk van Amerikaanse leningen. Bovendien bouwden de Duitsers een extra schuld aan de VS op. Ook die moest uiteindelijk terugbetaald worden.

In deze periode was de democraat Stresemann minister van buitenlandse zaken. Hij was een bekwame politicus, die graag de relaties met westerse landen wilde verbeteren als stimulans voor de handel. In 1925 maakte hij bekend dat Duitsland in de

toekomst de huidige westgrenzen als blijvend zou accepteren. Dat betekende dat Duitsland erkende dat Elzas-Lotharingen voor altijd Frans gebied zou zijn. Ook de kleine gebieden die Duitsland na WO I aan België had moeten afstaan, zouden nooit meer teruggeëist worden.

Door het Dawesplan en de politiek van Stresemann was de rust hersteld en leek het ogenschijnlijk stabiele en democratische Duitsland op weg te zijn naar een mooie toekomst.

DE BEURSKRACH

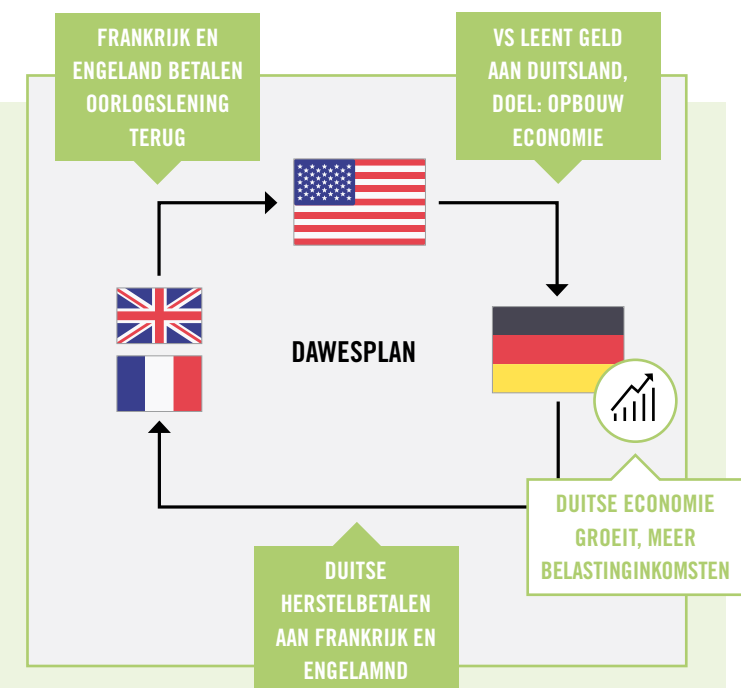
In 1929 kwam er een plotseling einde aan dit optimisme. De Amerikaanse economie kelderde en de handel in aandelen stortte in elkaar (zie **KA 39**). Omdat de westerse economieën nauw met elkaar verweven waren, zorgde dit voor een grote internationale economische crisis. Duitsland werd extra hard getroffen, omdat het grotendeels afhankelijk was van Amerikaanse leningen. De ineensval van de beurs, de schulden en de herstelbetalingen betekenden de nekslag voor de Duitse economie. Duitsland kwam opnieuw in een zware crisis.

VERWERKING

- 4.12** Welke vier maatregelen stonden in het Dawesplan?
- 4.13** Welke drie nadelen had het plan?
- 4.14** Hoe verbeterde Stresemann de relatie tussen Duitsland en Frankrijk?
- 4.15** Waardoor kwam Duitsland opnieuw in een zware economische crisis?

VERBINDING

- 4.16** Noem een belangrijk verschil tussen de Duitse economische crisis in 1921 en die in 1929.

Afb. 2.5 Schematische weergave van het Dawesplan.

Juni 1919: de Duitsers ondertekenen de Vrede van Versailles

1923: grote financiële crisis in Duitsland

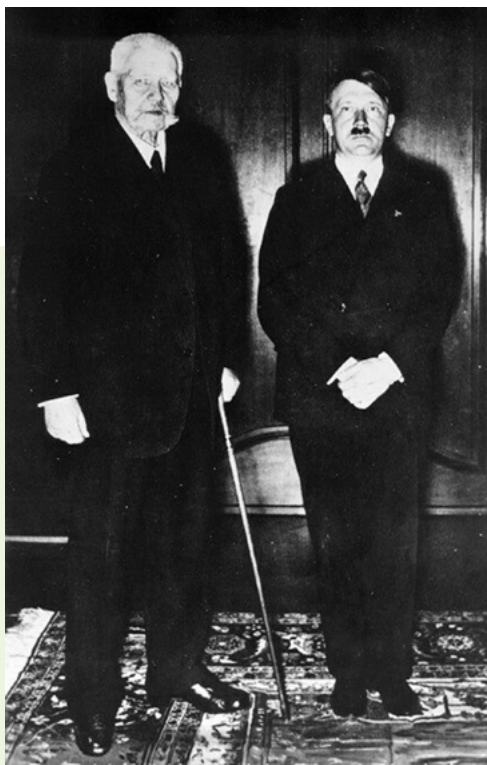
September 1924: invoering van het Dawesplan

Oktober 1929: beurskrach leidt tot een grote internationale economische crisis

HITLER WORDT RIJKSKANSELIER

In stabiele tijden was de democratische Republiek van Weimar al niet populair, maar nu het slecht ging, leek de steun helemaal te verdwijnen. De niet-democratische partijen zoals de communistische KPD en de fascistische NSDAP zagen hun aanhang sterk groeien. De Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) onder leiding van Hitler profiteerde het meest van de onvrede. Met duidelijke thema's als het beëindigen van de herstelbetalingen, groei van de werkgelegenheid en krachtig leiderschap kreeg de partij veel aanhang. De boodschap was **nationalistisch**. Duitsers moesten weer trots op het vaderland kunnen zijn. Dankzij het talent van Hitler om grote groepen boeiend te kunnen toespreken en door een uitgekiende **propagandacampagne** werd de NSDAP de grootste partij.

Het lukte de elkaar snel afwisselende regeringen ondertussen niet om de problemen op te lossen. Twee oud-kanseliers bedachten een plan om de aanhang van de NSDAP te verkleinen. Ze stelden voor om Hitler tot nieuwe rijkskanselier te benoemen. Het zou ook hem niet lukken de meerderheid van het parlement achter zich te krijgen, waardoor de door Hitler beloofde verbeteringen uit zouden blijven. Bij nieuwe verkiezingen zou de teleurgestelde kiezer dan niet meer stemmen op de NSDAP

Afb. 2.6 Rijkspresident Hindenburg (links) en rijkskanselier Hitler (1933).

en Hitler, wat de ondergang van de partij zou betekenen. Rijkspresident Von Hindenburg ging akkoord met dit plan en benoemde Hitler in januari 1933 tot rijkskanselier.

HET EINDE VAN DE REPUBLIEK VAN WEIMAR

Hitler was niet van plan om de democratie te behouden. In februari stak de Nederlander Marinus van der Lubbe het gebouw van de Rijksdag in brand. Het was een soloactie uit idealisme, om de Duitse arbeider te waarschuwen tegen de gevaren van Hitler en zijn partij. Hitler maakte van de situatie gebruik en gaf de schuld aan de communisten. In maart kwam Hitler in het parlement met het voorstel om een machtigingswet in te voeren. Door middel van deze wet zou de regering geen toestemming van het parlement meer nodig hebben om beslissingen te nemen.

De meeste communistische parlementsleden waren op dat moment al gearresteerd. Veel socialisten durfden niet meer naar het parlement te komen en andere partijen werden onder druk gezet om met dit voorstel in te stemmen. Zo werd de machtigingswet aangenomen. In juli werden ten slotte alle politieke partijen behalve de NSDAP verboden. In een paar maanden tijd had Hitler de democratie afgeschaft.

VERWERKING

- 4.17 Vanaf welk moment in de geschiedenis groeit de aanhang van de NSDAP sterk?
- 4.18 Hoe probeerden twee oud-kanseliers Hitlers populariteit te laten slinken?
- 4.19 Beschrijf hoe Hitler in een paar maanden tijd de democratie had afgeschaft.

VERBINDING

- 4.20 Als het economisch slecht gaat, zien we vaak de steun voor uitgesproken partijen groeien, zoals de KPD en NSDAP in de tekst. Leg uit waardoor dat komt.
- 4.21 Maak een indeling van de tijd tussen 1919 en 1933 in drie perioden. Geef van elke periode aan:
 - wanneer deze begint en eindigt;
 - wat een toepasselijke titel zou zijn.

30 januari 1933: rijkspresident Hindenburg benoemt Hitler tot rijkskanselier

24 maart 1933: machtigingswet wordt aangenomen

27 februari 1933: Marinus van der Lubbe steekt de Rijksdag in brand

DE NAZIFICATIE

De **nationaalsocialisten** (ook wel nazi's genoemd) hadden de ambitie een groot Duits rijk te stichten onder de naam het Derde Rijk. Daartoe wilden ze een totale controle over de gehele maatschappij. Het land werd een **totalitaire dictatuur**. Dit gebeurde door censuur, propaganda, indoctrinatie en terreur. Goebbels, de minister van openbare voorlichting en propaganda, richtte de Rijkscultuurkamer op. De pers, beeldende kunstenaars, musici en andere beroepsgroepen mochten hun beroep alleen uitoefenen als ze lid waren van deze cultuurkamer. Al hun werk werd van tevoren gecontroleerd en mocht niet in strijd zijn met de nazi-**ideologie**.

Voor hun propaganda gebruikten de nazi's vooral de radio en de bioscoop. Hitler liet goedkope radio's maken die massaal verkocht werden. Op deze *Volksempfänger* was naast Duitse nationalistische muziek ook de boodschap van Hitler te horen. In de bioscopen werden Duitse films en bioscoopjournalen getoond. Zowel het programma op de radio als dat in de bioscoop werd volledig bepaald door de nazi's.

Veel aandacht werd besteed aan de indoctrinatie van de jeugd. Hitler beseftte dat jongeren veel makkelijker te overtuigen waren dan volwassenen. De leerstof in het onderwijs werd aangepast aan de nationaalsocialistische idealen. Verder werden jongeren beïnvloed via jeugdbewegingen zoals de Hitlerjugend en de Bund Deutscher Mädel. In 1938 was ongeveer 77% van de Duitse jeugd lid van zo'n beweging.

VERWERKING

- 4.22 Wat wordt bedoeld met nazificatie?
- 4.23 Geef drie voorbeelden waaruit blijkt dat het Derde Rijk een totalitaire dictatuur was.
- 4.24 Leg uit waarom een groot deel van het Duitse volk het beleid van Hitler steunde.

VERBINDING

- 4.25 Waarom hadden de nazi's een totalitaire dictatuur nodig voor het stichten van het Derde Rijk, terwijl volgens de tekst Hitler 'in het algemeen brede steun kreeg voor zijn beleid'?

Ten slotte maakten de nazi's gebruik van terreur (zie KA 38). Door middel van geweld of het dreigen met geweld werden mensen bang gemaakt en deden vervolgens wat er van hen gevraagd werd.

STEUN VOOR HITLER

In het algemeen kreeg Hitler brede steun voor zijn beleid. In de ogen van het Duitse volk was hij in moeilijke tijden op een eerlijke en legale manier aan de macht gekomen. En in tegenstelling tot de politici uit de tijd van de Republiek van Weimar boekte hij wel successen. Veel regelingen uit de gehate Vrede van Versailles werden ongedaan gemaakt. Er kwam bijvoorbeeld een einde aan de herstelbetalingen (eigenlijk had de toenmalige regering dat al in 1932 geregeld, maar dat was niet voor iedereen duidelijk). Door werkgelegenheidsprojecten en herbewapening ontstond een economisch herstel en daalde de werkeloosheid. Toch zag niet iedereen de toekomst met vertrouwen tegemoet. Hitler pleitte constant voor een *Volksgemeinschaft*, een nieuwe Duitse maatschappij, waarin allerlei oude tegenstellingen niet meer zouden bestaan. Maar in de praktijk betekende dit ook dat er voor bepaalde groepen geen plaats was in de nieuwe Duitse maatschappij. De Joden, homoseksuelen, Romazigeuners en andere groepen zouden hier al snel de gevolgen van ondervinden.

Afb. 2.7 De rassenleer wordt uitgelegd aan een klassenassistent (1943).

1932: Conferentie van Lausanne, waar bepaald werd dat Duitsland grotendeels kon stoppen met de herstelbetalingen

vanaf 1933: de eerste 100.000 Volksempfänger worden zeer goedkoop verkocht

HEIM INS REICH

Rond 1938 had Hitler veel van zijn doelen gerealiseerd. Hij was de leider van Duitsland en had de totale macht. Het land was genazificeerd en de bevolking steunde hem. Vele onderdelen van het Verdrag van Versailles werden niet meer nageleefd; de herstelbetalingen waren stopgezet, Duitsland bouwde openlijk zijn legermacht weer op en in het Rijnland waren weer Duitse militairen aanwezig.

In zijn buitenlandse politiek streefde Hitler naar een *Heim ins Reich*. Hiermee bedoelde hij dat alle etnische Duitsers in het Duitse rijk zouden moeten wonen. Bij het vaststellen van de nieuwe grenzen in Europa na de Eerste Wereldoorlog kwamen veel Duitstaligen die eerst in Duitsland of Oostenrijk-Hongarije woonden in een niet-Duitstalig land terecht. Hitler wilde dat Duitstalige gebieden zich zouden aansluiten bij Duitsland. In 1938 leidde dat tot de *Anschluss* van Oostenrijk. Daarna eiste Hitler een deel van Tjecho-Slowakije op, het zogenaamde Sudetenland, waar ook veel Duitsers woonden. Een nieuwe oorlog dreigde.

DE CONFERENTIE VAN MÜNCHEN

Op uitnodiging van Hitler kwamen de regeringsleiders van Frankrijk, Engeland en Italië naar München voor een internationale conferentie. De Britse premier Chamberlain wist dat Duitsland inmiddels weer een sterk leger had en hij wilde een oorlog voorkomen. Dit deed hij door deels tegemoet te komen aan de eisen van Hitler. In ruil voor de toezegging dat Duitsland geen nieuw gebied meer zou opeisen, zou Sudetenland afgestaan worden aan Duitsland. Deze politiek met als doel de vrede te bewaren, is de geschiedenis in gegaan als de *appeasement*-politiek. Niet veel later vielen de Duitse legers alsnog Tjecho-Slowakije binnen en was het voor iedereen duidelijk dat er een oorlog zou komen.

DE OORLOG BREEKT UIT

In augustus 1939 sloten de Sovjet-Unie en Duitsland tot ieders verrassing een niet-aanvalsverdrag, het Molotov-Ribbentroppact. Sovjetleider Stalin was nog niet voorbereid op een oorlog en Hitler wilde een tweefrontenoorlog voorkomen. Op 1 september vielen de Duitse legers Polen binnen. Twee dagen later verklaarden Groot-Brittannië en Frankrijk de oorlog aan Duitsland. De Tweede Wereldoorlog was begonnen.

Afb. 2.8 De uitbreiding van het Groot-Duitse Rijk sinds 1933; afbeelding uit een nazi-schoolboek (1942).

VERWERKING

- 4.26 Wat wordt bedoeld met *Heim ins Reich*?
- 4.27 Wat wordt bedoeld met *appeasement*-politiek?
- 4.28 Met welke gebeurtenis laten we de Tweede Wereldoorlog beginnen?

VERBINDING

- 4.29 Waarom was de wereld verbaasd toen Duitsland en de Sovjet-Unie het Molotov-Ribbentroppact sloten?

DE TWEEDE WERELDOORLOG

Met meer dan een miljoen soldaten vielen de Duitse legers Polen binnen. In deze snelle aanvalsoorlog, waarin massaal vliegtuigen en tanks werden ingezet, had het slecht bewapende Poolse leger geen enkele kans. Met deze tactiek, ook wel *blitzkrieg* genoemd, werd het Poolse leger binnen een maand verslagen.

Engeland en Frankrijk verklaarden weliswaar de oorlog aan Duitsland, maar waren niet in staat iets te doen tegen de opmars van de Duitsers. In april 1940 werden Noorwegen en Denemarken veroverd. In mei was het de beurt aan Nederland, België, Luxemburg en een deel van Frankrijk. In 1941 vielen de Duitsers Rusland binnen – ondanks het niet-aanvalsverdrag. Om de wapenproductie op peil te houden, werden mannelijke inwoners van de bezette gebieden vaak gedwongen om in Duitsland te komen werken in de zogenaamde Arbeidsdienst.

DE HOLOCAUST

Naarmate de oorlog vorderde, radicaliseerde het Duitse bestuur en nam de vervolging van de Joden steeds meer toe. De nazi's hadden voor de oorlog geen kant-en-klaar plan klaarliggen voor hoe ze het 'Jodenvraagstuk' aan zouden pakken. Dat proces ontwikkelde zich door de jaren heen voortdurend. Al in 1935 ontstonden de rassenwetten. Joden hadden niet langer dezelfde rechten als de Germaanse (arische) inwoners. Daarna werden de Joden herkenbaar gemaakt door hen verplicht de

davidsster te laten dragen. Vervolgens werden ze geïsoleerd uit de samenleving. Ze mochten bijvoorbeeld niet meer in dienst van de overheid werken en ze moesten verhuizen naar aparte stadsdelen, de getto's. Tijdens de Wannseeconferentie van 1942 werd afgesproken hoe de *Endlösung*, de vernietiging van alle Joden, georganiseerd zou worden. Via kampen als Westerbork werd de Joodse bevolking afgevoerd naar vernietigingskampen zoals Auschwitz. Dit leidde uiteindelijk tot de Holocaust: de systematische vernietiging van zes miljoen Joden.

Niet alleen Joden waren slachtoffer van de genocide, ook veel homoseksuelen, gehandicapten, Roma en Sinti (zigeuners) en Slavische mensen vonden de dood in concentratiekampen. Naast de zes miljoen Joden zijn zo vijf miljoen niet-Joodse slachtoffers aan hun einde gekomen.

HET EINDE

In de winter van 1942-1943 wisten de Russen de Duitse opmars te stoppen. De Duitse legers werden verslagen bij Stalingrad (het tegenwoordige Volgograd). Dit betekende een keerpunt in de oorlog. Toen in juni 1944 de Amerikanen, Canadezen en Engelsen hun invasie in Normandië startten leek de oorlog snel tot een einde te komen. Toch zou het nog tot 8 mei 1945 duren voordat het Duitse opperbevel zich onvoorwaardelijk overgaf. Hitler maakte dat niet meer mee, hij pleegde op 30 april van dat jaar zelfmoord.

VERWERKING

- 4.30 De eerste jaren van de oorlog verliepen succesvol voor Duitsland. Geef hiervoor twee verklaringen.
- 4.31 Wat wordt bedoeld met de term Holocaust?
- 4.32 Noem twee keerpunten uit de eindfase van de oorlog en leg uit waarom dat keerpunten waren.

VERBINDING

- 4.33 Waarom staat het begrip 'Jodenvraagstuk' in de tekst tussen aanhalingstekens?
- 4.34 De Russen namen het de Amerikanen en Engelsen kwalijk dat ze zo lang wachtten met een invasie in Frankrijk. Waarom waren ze hier zo boos over?

Afb. 2.9 Auschwitz, mei 1944. Aankomst van een transport van Hongaarse Joden. Links staan de vrouwen, rechts de mannen. Meteen na aankomst wordt op het perron een selectie gemaakt. Een kleine groep van meest gezonde mensen gaat naar de barakken, het grootste deel gaat direct naar de gaskamers.

September 1938: Conferentie van München. De Duitse annexatie van Sudetenland wordt gedoogd als onderdeel van de Britse *appeasement*-politiek

3 september 1939: Groot-Brittannië en Frankrijk verklaren de oorlog aan Duitsland

1942: Wannseeconferentie

juni 1944: geallieerden landen op Normandië

30 april 1945: Hitler pleegt zelfmoord

23 augustus 1939: Duitsland en de SU sluiten Molotov-Ribbentroppact

1 september 1939: Duitsland valt Polen binnen

1943: Russen verslaan Duitse troepen in Rusland

8 mei 1945: Duitsland geeft zich over. De Tweede Wereldoorlog is voorbij

Op de laatste pagina's van alle historische contexten staan **toepassings- en inzichtsvragen** in de volgende categorieën:

- Toepassingsvraag
- Vraag over standplaatsgebondenheid
- Chronologievraag
- Vraag over oorzaak en gevolg
- Vraag over continuïteit en verandering
- Vraag over kenmerkend aspect

Zo kunnen leerlingen oefenen met vragen in de stijl en op het niveau van het CE. De kennis die ze uit de tekst van de betreffende historische context vergaard hebben, leren ze toe te passen op visueel en tekstueel bronmateriaal. Sommige van deze vragen gaan alleen over één deelcontext, andere over meerdere of de gehele HC.

Een voorbeeld van een bronvraag bij deze historische context:

Bron 4.1 Verklaring van generaal-veldmaarschalk Paul von Hindenburg voor een parlementaire onderzoekscommissie op 18 november 1919. De commissie had onder andere de opdracht te onderzoeken wie verantwoordelijk was voor de Duitse nederlaag. Waarschijnlijk is de verklaring van Von Hindenburg de basis voor de latere dolkstootlegende.

Toen wij toetraden tot het opperbevel van het Duitse leger was de oorlog al twee jaar aan de gang. [...] De getalsmatige verhoudingen wat betreft wapens, munitie en economische hulpmiddelen waren vanaf het begin zo ongunstig als het maar zijn kon. Nog nooit was de druk op het moreel van de troepen, waren de eisen die gesteld werden aan de centrale en lokale leiding zo zwaar, nog nooit was de prestatie van de minderheid zo monsterlijk groot als in deze oorlog. Hier moest het opperbevel rekening mee houden. Dit vereiste een eindeloze inzet. Geïnspireerd door onze liefde voor het vaderland hadden we maar één doel: het Duitse Rijk en het Duitse volk, voor zover mankracht en militaire middelen het toestonden, te behoeden voor onheil en hen vanuit militair oogpunt gezien, te brengen naar een goede vrede. Om deze reusachtige opdracht onder de meest moeilijke omstandigheden te kunnen uitvoeren, moesten we de onwankelbare wil hebben om te overwinnen. [...] We waren ons ervan bewust dat we deze ongelijke strijd zouden verliezen als we niet konden rekenen op de gezamenlijke kracht van ons vaderland [...]. Wat er uiteindelijk van onze voorstellen terecht is gekomen, deels door de invloed van de (politieke) partijen, is bekend. Ik wilde enthousiaste medewerking, maar werd geconfronteerd met verzuim en nalatigheid. [...] Onze herhaalde verzoeken te zorgen voor strenge discipline en strenge wetgeving werden niet ingewilligd. Op zo'n manier moesten onze militaire

operaties wel mislukken. Het moest wel tot een ineenstorting komen. Een Engelse generaal heeft terecht gezegd: "Het Duitse leger is in de rug gestoken." De kern van het leger heeft geen schuld. Zijn prestatie verdient evenveel bewondering als die van de officieren. Wie er schuld heeft, is duidelijk bewezen. Als er nog bewijs nodig zou zijn, dan wordt dat gegeven door de uitspraak van die Engelse generaal en de mateloze verbazing van onze vijanden over hun overwinning.

Dat is in hoofdlijnen het verhaal van het tragische verloop van de oorlog voor Duitsland. En dit na een reeks daverende successen op alle fronten, na een prestatie van leger en volk die niet genoeg kan worden geprezen.

GEbruik bron 3.1.

- 4.1** Welke functie had Von Hindenburg tijdens de laatste twee jaren van de Eerste Wereldoorlog?
- 4.2** Leg uit waar volgens Von Hindenburg de verantwoordelijkheid lag voor de Duitse nederlaag.
- 4.3** Leg uit of Von Hindenburg voor de parlementaire onderzoekscommissie een betrouwbare bron was.
- 4.4** (zonder bron) Welke functie had Von Hindenburg in de periode 1925-1934?

EXAMENTRAINING: TIPS VOOR HET CE

NUTTIGE TIPS BIJ HET MAKEN VAN HET CENTRAAL EXAMEN GESCHIEDENIS

- **Lees de vraag goed door.**
Dit lijkt een heel voor de hand liggende tip, maar het gebeurt heel vaak dat de examenkandidaat een antwoord geeft op een vraag die helemaal niet gesteld wordt. Dus neem er even de tijd voor, zodat je zeker weet dat je snapt wat er wordt gevraagd.
- **Je mag op het examenblad schrijven.**
Dus onderstreep en arceer. Het kan je helpen de vraag beter te begrijpen. Of om de hoofdzaken uit de bronnen te halen of citaten te markeren, zodat je in één oogopslag ziet wat je gaat gebruiken in je antwoord.
- **Neem een woordenboek mee.**
Woorden en termen die je niet begrijpt kun je opzoeken!
- **Herhaal in jouw antwoord kort de vraag.**
Op die manier kom je in het antwoord snel tot de kern, en weet je zeker dat je de vraag goed hebt begrepen. Antwoord altijd in hele zinnen.
- **Niet meer noemen dan gevraagd wordt.**
Als er twee zaken gevraagd worden, geef dan niet meer antwoorden. De docent die het nakijkt mag alleen punten geven voor de eerste twee zaken die je noemt. Dus als je twijfelt, kies de beste twee antwoorden uit en laat het daarbij.
- **Historisch begrip in de vraag? Even uitleggen!**
Dat maakt je antwoord beter, omdat je zo laat zien dat je weet waar je het over hebt.
- **Kijk naar het aantal punten dat je per vraag kunt krijgen.**
Bij een vraag waar je 1 of 2 punten mee kunt verdienen, kun je vaak kort antwoorden. Bij een vraag voor 3 of 4 punten moet je uitgebreider antwoorden. Bedenk ook van tevoren hoeveel antwoordelementen je moet geven; bij een vierpunter moet je vaak vier antwoordelementen geven.
- **Kijk naar de opbouw van de vraag.**
Een vraag kan opgebouwd zijn uit twee of drie deelvragen. Dat wordt aangegeven met gedachtestreepjes. Neem die opbouw in jouw antwoord over (en werk ook met die streepjes).
- **Beantwoord alle vragen.**
Niet geschoten is altijd mis! Ook al denk je dat je het antwoord niet weet, schrijf altijd iets op. Je herhaalt de vraag en zet er dan iets logisch achter. Dat levert heel vaak toch een deel van de punten op.
- **Bronvraag? Het staat in de bron!**
Als je in het antwoord de bron moet gebruiken, haal het antwoord dan ook uit die bron en verwijst ernaar; citeer de bron letterlijk of omschrijf een beeldelement.
- **Politieke prent: kijk ook naar de teksten die boven en onder de bron staan.**
Er staat vaak veel informatie rondom de tekening. Vergeet niet om ook daarnaar te kijken.
- **Chronologievraag met verschillende tijdvakken?**
Schrijf eerst de tijdvakken erbij op het vragenblad. Dan heb je de grootste indeling al gemaakt (maar je zult altijd zien dat er twee gebeurtenissen in hetzelfde tijdvak vallen).

STAPPENPLAN VOOR HET BEANTWOORDEN VAN VRAGEN

- Stap 1** Kijk hoeveel punten je voor een vraag kunt halen. Dat geeft vaak wat aan over hoe moeilijk de vraag is en hoeveel tijd het kost om hem te beantwoorden.
- Stap 2** Kijk wat je zo 1-2-3 weet over de periode waar de vraag over gaat. Zet wat steekwoorden op je kladblaadje.
- Stap 3** Analyseer het vraagtype:
- Toepassingsvraag (met of zonder bron)
 - Vraag over standplaatsgebondenheid (altijd met bron)
 - Chronologievraag (altijd zonder bron)
 - Vraag over oorzaak en gevolg (met of zonder bron)
 - Vraag over continuïteit en verandering (met of zonder bron)
 - Vraag over kenmerkend aspect (met of zonder bron)
- Stap 4** Noteer hoeveel en wat voor **antwoordelementen** er bij dit vraagtype worden verwacht.
- Stap 5** Formuleer een antwoord in je hoofd of op kladpapier aan de hand van de antwoordelementen. Loop je vast? Kijk dan naar de steekwoorden die je bij stap 2 hebt opgeschreven.
- Stap 6** Werk je antwoord in hele zinnen uit op je antwoordvel.

TOEPASSINGSVRAGEN

Het meest voorkomende vraagtype in het geschiedenisexamen is de **toepassingsvraag**.

Daarbij gebruik je de door jou geleerde kennis om de vraag te beantwoorden; je past je kennis dus toe. Dit is vaak een vraag met een bron, maar dat hoeft niet altijd. Lees de vragen goed door. Voordat je tot het beantwoorden overgaat, stel je jezelf eerst de volgende drie vragen:

- i Hoeveel **antwoordelementen** moet ik geven?
- ii In welke **tijdsperiode**/welk jaar speelt de vraag zich af?
- iii Gaat deze vraag over een **kenmerkend aspect** en/of een **historische context**? Zo ja, over welk(e)?

Vroegmoderne tijd

Toepassingsvraag zonder bron

Twee gegevens over de ontwikkeling van de macht van Europese koningen in de zeventiende eeuw:

A. Koningen proberen hun macht te vergroten.

B. Om dit doel te bereiken worden militaire en godsdienstige middelen gebruikt.

- (2p) **1.** Leg bij gegeven A uit welke groep mensen in de samenleving zich tegen dit streven zal verzetten en motiveer waarom juist die groep dat doet.
- (2p) **2.** Noem bij gegeven B een voorbeeld van een militair middel én een voorbeeld van een godsdienstig middel.

Vroegmoderne tijd

Toepassingsvraag met tekstbron

Bron 1 Uit de Acte van Verlatinghe:

Het is aan ieder bekend dat een vorst, als dienaar van God, geacht wordt zijn onderdanen te beschermen tegen alle onrecht, overlast en geweld, zoals een herder zijn schapen beschermt. De onderdanen zijn niet door God geschapen om de vorst in alles wat hij beveelt onderdanig te zijn en hem als slaven te dienen. De vorst regeert bij de gratie van zijn onderdanen en moet met recht en reden over hen regeren, hen beschermen en liefhebben zoals een vader zijn kinderen liefheeft en zoals een herder met hart en ziel zijn schapen beschermt. Als een vorst zijn plichten niet nakomt, maar, in plaats van zijn onderdanen te beschermen, hen probeert te onderdrukken als slaven, dan is hij geen vorst, maar een tiran. In dat geval mogen zijn onderdanen, na beraadslaging in de Staten-Generaal, hem afzweren en een andere leider kiezen.

Gebruik bron 1.

Stelling: deze Acte van Verlatinghe is zowel een rechtvaardiging van het gedrag van de opstandige gewesten als een verwijt naar Filips II.

- (2p) **3.** Welke actie van de opstandige gewesten wordt door de Acte van Verlatinghe gerechtvaardigd?
- (2p) **4.** Laat met behulp van een fragment uit de bron zien wat het verwijt is en geef een voorbeeld van een gebeurtenis die aan dit verwijt ten grondslag ligt.

Moderne tijd

Toepassingsvraag met twee beeldbronnen

Bron 2

‘Bliksemschicht.’

Bron 3 De Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk verbreken de afspraken gemaakt in Jalta en Potsdam.

Op de stootbalken staat: ‘Amerikaanse zone’, ‘Engelse zone’ en ‘Franse zone’.

Gebruik bron 2 en bron 3.

Beide bronnen zijn getekend door drie tekenaars uit de Sovjet-Unie die zich de Kukryniksy noemen. Deze tekenaars staan erom bekend dat ze de vijanden van de SU goed in beeld kunnen brengen. De bronnen laten zien dat het vijandbeeld kan veranderen.

- (2p) **5.** Leg bij elke tekening uit:
 - wie hier als de vijand beschouwd wordt;
 - aan welk beeldelement je dat ziet.

ANTWOORDEN BIJ TOEPASSINGSVRAGEN

Vroegmoderne tijd

Toepassingsvraag zonder bron

- i Vier antwoordelementen. Bij de eerste vraag twee elementen: de groep mensen en de motivatie. Bij de tweede vraag ook twee elementen: een militair middel en een godsdienstig middel.
- ii Vroegmoderne tijd – 17^e eeuw. Dit stond al vermeld boven de vraag en in de vraag zelf.
- iii **KA 23:** Het streven van vorsten naar absolute macht. De Europese koningen waren er al in geslaagd de macht te centraliseren, maar ze willen nu alle macht ten koste van de adel.
 - 1.** Het meeste verzet komt van de adel. Dankzij oude feodale voorrechten had deze groep nog enige macht. Deze voorrechten worden afgenomen.
 - 2.** Militair middel: het vergroten van het leger/het leger onder het gezag van de staat brengen. Godsdienstig middel: regeren op basis van het **droit divin** (goddelijk recht)/een geloofspolitiek waarbij maar één geloof is toegestaan.

Vroegmoderne tijd

Toepassingsvraag met tekstbron

- i. Drie antwoordelementen. Bij de eerste vraag één element: de actie. Bij de tweede vraag twee elementen: het verwijt en een voorbeeld.
- ii. Vroegmoderne tijd. Dit staat al boven de vraag vermeld. Het gaat over de Acte van Verlatinghe. Je weet dat deze gemaakt is in 1581.
- iii. **KA 22:** Het conflict in de Nederlanden dat resulteerde in de stichting van een Nederlandse staat.
 - 3.** Filips II wordt niet meer erkend als heer van de Nederlanden. In eerste instantie verzetten de opstandige gewesten zich tegen de godsdienstpolitiek en tegen de centralisatie. Nu wijzen ze de persoon van Filips II als heer van de Nederlanden af. Het lijkt daarmee op een onafhankelijkheidsverklaring.
 - 4.** Het verwijt is dat Filips II zijn bevolking onderdrukt, bijv. in: “Als een vorst zijn plichten niet nakomt, maar, in plaats van zijn onderdanen te beschermen, hen probeert te onderdrukken als slaven, dan is hij geen vorst, maar een tiran.” Een voorbeeld waaruit dat blijkt is de strenge vervolging van de calvinisten bij de inquisitie en de instelling van de Bloedraad.

Moderne tijd

Toepassingsvraag met twee beeldbronnen

- i Vier antwoordelementen: er moet twee keer een koppeling gemaakt worden tussen de vijand en het betreffende beeldelement.
- ii Moderne tijd – 20^e eeuw. In bron 2 is te zien dat Hitler wordt getroffen door een bliksemschicht van Groot-Brittannië, de VS en de SU. Dit speelt zich af in het tweede deel van WO II. Bron 3 speelt zich af na Jalta en Potsdam. Hierbij wordt verwezen naar twee conferenties, beide in 1945. Ook wordt er gesproken over Engelse, Franse en Amerikaanse zones. Dit verwijst naar drie van de vier bezettingszones in Duitsland na WO II.
- iii **KA 40:** De tijd van de wereldoorlogen; historische context Duitsland in Europa, en **KA 45:** De verdeling van de wereld in twee ideologische blokken in de greep van een wapenwedloop en de daaruit voortvloeiende dreiging van een atoomoorlog; eveneens de historische context Duitsland in Europa.
 - 5.** – Vijand bron 2: (Hitler-)Duitsland.
 - Aan de vlaggen is te zien dat Engeland, de VS en de SU samenwerken en als een bliksemschicht Hitler treffen, waardoor hij vernietigd zal worden.
 - Vijand bron 3: de VS, Engeland en Frankrijk.
 - Deze landen gebruiken geweld (een stormram) om de gemaakte afspraken van Jalta en Potsdam (weergegeven als een gebouw) kapot te maken.

UITGEVERIJ LAMBO

